

DOI 10.33124/hsuf.2022.14.03

Роман Михальчук,

Рівненський державний гуманітарний університет

r.mykhalchuk@ukr.net

<https://orcid.org/0000-0001-9313-4830>

«Я БУВ ГІРШЕ НІЖ СОБАКА І ВЕСЬ ЧАС ПИТАВ ЧОМУ ТАК»: СТАНОВИЩЕ ЄВРЕЇВ У МІЗОЧІ ПІД ЧАС ГОЛОКОСТУ

Метою статті є аналіз становища євреїв під час Голокосту на прикладі волинського містечка Мізоч. На основі історіографічного та джерелознавчого доробку відтворити поневіряння та умови життя мізоцьких євреїв у 1941–1942 рр. «Вирішення єврейського питання» передбачало не лише вбивство жертв, а й їхнє особливе правове становище. Заходи примусової реєстрації, ідентифікації, носіння спеціальних позначок, сегрегації в гетто, обмеження в продуктах харчування, пересування тощо перетворювали їх в об'єкт приниження та створювали ґрунт для подальших переслідувань.

Традиційні ролі євреїв під час Голокосту змінювалися. У гетто часто діти ставали постачальниками продуктів у сім'ю, маючи можливість контактувати з неєврейськими жителями на «арійській» стороні, працюючи в них. Праця в містечку та поза ним була не лише виснажливою, а й становила небезпеку для життя. На примусових роботах у Здолбуніві мізоцькі євреї потерпали від нестерпних умов, голоду, побиття. Інколи свавілля наглядачів призводило до смерті робітників. Грабунок євреїв став одним із засобів позбавлення умов для існування, адже це унеможливляло підтримувати своє життя. Під час погрому в Мізочі було не лише пограбовано євреїв, а й зафіксовано випадки вбивства та зґвалтувань. Найбільш тісно з євреями контактували місцеві поліцейські, які використали свої посади для власного матеріального збагачення.

Заходи упередження жертв Голокосту окупантами впливали на ставлення до них з боку неєврейських жителів. У розпалюванні ворожнечі відіграла свою роль преса, яка звинувачувала мізочан за «безмірну любов до жидівства». Євреїв перетворено на соціальних ізгоїв, тому вони перебували поза межами суспільної ієрархії. У системі нацистського геноциду протистояти такій політиці не було можливості.

Ключові слова: Мізоч, становище євреїв під час Голокосту, гетто, погром, «остаточне вирішення єврейського питання», антисемітизм.

Здійснення Німеччиною геноциду євреїв під час Другої світової війни включало не лише вбивство жертв, а й систему антиєврейських заходів (анти)правового характеру. Статус євреїв визначено як «неарійці», тобто їм було відмовлено або суттєво обмежено в правах, якими володіло інше місцеве неєврейське населення. Венді Лауер у цьому контексті зазначала, що «євреям було навіть відмовлено у найнижчому статусі колоніальних підданих»¹. Згідно з поділом на раси, слов'яни — представники раси «носіїв культури» — мали право на життя, на відміну від євреїв, яким ідеологія націонал-соціалізму відводила роль «руйнівників культури». Віталій Нахманович з цього приводу зазначав, що ідеологія Райху нівелювала всі права євреїв, а загальною метою стало їх подолання в духовному, біологічному, економічному та фізичному проявах².

Кінцева мета нацистського геноциду — вбивство євреїв³. Однак перед фізичним знищенням жертв спочатку передувала фаза «віктимізації». Як зазначає Андрій Козицький, цей процес водночас служить вилученню об'єкта знущання із суспільства, а також створенню психологічних бар'єрів між призначеною на «усунення» групою та оточенням⁴. Таким чином зміна ставлення до євреїв відбувалася як офіційними (владними) методами в державі, так і з боку цивільних неєврейських мешканців своїм ставленням до жертв. На окупованих нацистами територіях у документах посадовців різних рівнів єврейське населення було визначене як другосортне. Наприклад, із вказівок Рівненського гебітскомісаріату до районних управ від 1 грудня 1941 р. — «спочатку в урядових установах залагоджуються справи арійського населення, а потім жидів»⁵. Зазначений статус підкреслювався в офіційних документах державних установ. Наприклад,

¹ Венді Лауер, *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні* (Київ: Зовнішторгвидав України; УЦВІГ, 2010), 95.

² Віталій Нахманович, «Голокост як наукова і світоглядна проблема. Погляд з України», в *Україна у другій світовій війні: погляд з XX століття. Історичні нариси у 2 кн.*, ред. В. А. Смолій (голова), Кн. 2 (Київ: «Наукова думка» НАН України, 2011), 820.

³ Варто звернутися до дискусії між функціоналістами та інтенціоналістами щодо «вирішення єврейського питання». Перші вважали, що не існувало конкретного рішення Адольфа Гітлера чи його оточення. Процес убивства євреїв відбувався складніше, коли значна роль відводилася представниками низових органів влади, які брали ініціативу в свої руки. Другі стверджували, що конкретний наказ про знищення євреїв мав би існувати. На сьогодні існує думка, що концепція поділу дослідників на функціоналістів та інтенціоналістів є застарілою, адже події Голокосту вказують на поєднання цих двох концепцій.

⁴ Андрій Козицький, *Геноцид та політика масового винищення цивільного населення у XX ст. (принципи, особливості, наслідки): навч. посіб.* (Львів: Літопис, 2012), 14.

⁵ Державний архів Рівненської області (далі — ДАРО), ф. Р. 52, оп. 1, спр. 1, арк. 19, 49.

у статистичних даних, де подавались кількісні показники, «жидівському» населенню та юдейській релігії відводилася остання позиція не лише після інших національностей, а й навіть після граfi «інші»⁶, що свідчить про найнижчу ланку в ієрархії національностей.

У цій статті зроблено спробу провести аналіз становища євреїв під час Голокосту, висвітлити їхні поневіряння та обмеження прав на прикладі волинського містечка Мізоч. Погоджуємося з думкою дослідників, щоб осмислити катастрофу євреїв на теренах Західної України, потрібно досліджувати долю жертв Голокосту в невеликих містах, де розгорталася головна драма більшості українських євреїв⁷. Тож результати розвідки будуть важливими для розуміння подій Голокосту на Волині та в окупованих теренах України.

Історіографія та джерела

З огляду на те, що тема дослідження стосується окремо взятого населеного пункту, історіографія проблеми представлена напрацюванням небагатьох авторів. Голокост у Мізочі зокрема досліджувався автором. У монографії про Мізоч під час німецької окупації та перше повоєнне десятиріччя радянської дійсності висвітлено життя мізочан, трагедію єврейської спільноти, звернено увагу на заходи окупантів стосовно жертв геноциду та політику щодо неєврейського населення⁸. В іншій монографії про Голокост, що відбувався на теренах сучасної Рівненщини, досліджуються антисемітські заходи, пропаганду щодо мізоцьких євреїв, їхнє вбивство та факти порятунку, реакцію місцевих жителів на Голокост мізоцьких євреїв тощо⁹.

У статтях про Голокост у містечку¹⁰ висвітлено життя євреїв під час Голокосту, їхнє поневіряння до масового розстрілу в жовтні 1942 р., поведінку місцевих жителів щодо жертв геноциду тощо. Інші використані праці стосувалися питання власності євреїв та їхньої трудової

експлуатації на Рівненщині¹¹, становища євреїв у мізоцькому¹² та рівненському гетто¹³. На теренах генеральної округи «Волинь-Поділля» проаналізовано контрибуції як форму позбавлення власності євреїв¹⁴ та роль єврейської власності в динаміці Голокосту в цій окрузі у фокусі місцевого неєврейського населення. Зокрема, з'ясовано, що привласнення єврейського майна неєвреями набуло помітних масштабів, а в конкретних випадках (особливо ліквідація гетто) цей процес став масовим¹⁵.

Андрій Усач, розглядаючи роль місцевих винуватців Голокосту в неєврейських усноісторичних свідченнях на прикладі Мізоча, наводить факти, як єврейська власність могла впливати на життя євреїв. Його висновки вказують на масовість грабунку євреїв під час Голокосту, а бажання нажитися на єврейському майні, — чи не найпоширенішим мотивом співучасті місцевого населення в здійсненні Голокосту¹⁶.

Висвітлює трагедію мізоцьких євреїв каталог до виставки музею «Топографія терору» та фонду «Меморіал убитим євреям Європи» в Берліні в 2016 р.: «Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944». Видання має англо-німецьку (2016 р.) та україно-білоруську доповнену версії (2021 р.¹⁷). Окремий розділ (С. 40–83) присвячено Голокосту в Мізочі, як містечку, на прикладі

¹¹ Роман Михальчук, «Власність євреїв Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.)», *Наукові праці історичного ф-ту Запорізького нац. ун-ту* 36 (2013): 169–173; Роман Михальчук і Вікторія Зиль, «Економічний аспект Голокосту (на прикладі Рівненщини)», *Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції студентів та молодих науковців* (2018): 258–260; Роман Михальчук, «Трудова експлуатація жертв Голокосту (на прикладі Рівненщини)», *Іван Огієнко і сучасна наука та освіта* 11 (2015): 102–109.

¹² Роман Михальчук, «Становище євреїв в Мізоцькому гетто», *Zaporizhzhia Historical Review* 6 (58) (2022): 209–229.

¹³ Роман Михальчук, «Створення та функціонування Рівненського гетто», *Intermarum: історія, політика, культура* 10 (2022): 73–91.

¹⁴ Роман Михальчук, «Контрибуції як форма позбавлення власності євреїв в генеральній окрузі «Волинь-Поділля», *Голокост в Україні: академічний, комеморативний та освітній аспекти: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 75-м роковинам трагедії Бабього Яру* (2016): 71–75.

¹⁵ Роман Михальчук, «Роль єврейської власності в динаміці Голокосту в генеральній окрузі «Волинь-Поділля»: фокус місцевого неєврейського населення», *Проблеми історії Голокосту: український вимір* 13 (2021): 38–85.

¹⁶ Андрій Усач, «“То не німці...”: місцеві винуватці Голокосту у неєврейських усноісторичних свідченнях», у *Слухати, чути, розуміти: усна історія України ХХ–ХХІ століть: зб. наук. пр.*, ред. Гелінада Грінченко (Київ: АРТ КНИГА, 2021), 155.

¹⁷ *Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 1941–1944*. Каталог виставки музею «Топографія терору» (Київ: Фамільна друкарня «Huss», 2021), 340.

якого було показано специфіку «Голокосту від куль» у Східній Європі. Текст та ілюстрації книги висвітлюють передвоєнне становище мізоцьких євреїв, під час Голокосту та пам'ять про катастрофу в післявоєнний час¹⁸.

Авторство актуальних досліджень, в яких аналізувалися різні аспекти становища євреїв під час Голокосту, належать переважно західним історикам. Зокрема, механізм грабежу євреїв нацистами та їх спільниками аналізував Мартін Дін. Дослідник відзначав, що найцінніші речі зі Сходу відправлялися в Берлін, а менш вартісні залишалися на місцях для підтримки місцевої адміністрації¹⁹. Аналізуючи роль місцевих жителів у співробітництві з окупантами, він зазначав, що без німецької окупації не було б Голокосту, але й без допомоги місцевої влади вбивство євреїв не набуло б таких масштабів. Таким чином, вияви місцевої ініціативи частини цивільного населення вказували, що не можна всю провину за Голокост покласти на німців²⁰. Іцхак Арад, розглядаючи грабунки німецьких офіційних структур, зауважив, що певну роль у цьому процесі відігравали місцеві поліцейські та неєврейські жителі. У деяких випадках власність євреїв могла стати для них винагородою за співпрацю²¹.

Інші важливі праці, які тією чи іншою мірою розглядають становище єврейського та неєврейського населення під час Голокосту, належать Маркусу Айкелю²², Тімоті Снайдеру²³, Венді Лауер²⁴, Шмуелю Спектору з класичним дослідженням про Голокост волинських євреїв²⁵ та ін. Також стали цінними енциклопедичні видання, де наявна інформація про окупаційний режим у Мізочі, і зокрема Голокост²⁶.

¹⁸ Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 53–55.

¹⁹ Martin Dean, *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945* (Cambridge, UK: Cambridge University Press in association with the United States Holocaust Memorial Museum, 2008), 437.

²⁰ Martin Dean, «Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe», у *The Historiography of the Holocaust*, ред. Dan Stone (Houndsmills: Palgrave Macmillan, 2004), 120–140.

²¹ Yitzhak Arad, «Plunder of Jewish Property in the Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union», *Yad Vashem Studies* 29 (2001): 109–148.

²² Маркус Айкель, «Способства проведенню Холокоста: органи местного управления в оккупированной немцами Центральной и Восточной Украине», *Голокост і сучасність. Студії в Україні і світі* 1 (5) (2009): 9–26.

²³ Тімоті Снайдер, *Чорна земля. Голокост як історія і застереження* (Київ: Медуза, 2017).

²⁴ Лауер, *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні*.

²⁵ Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944* (Jerusalem: Yad Vashem, 1990).

²⁶ Александр Круглов, *Энциклопедия Холокоста: еврейская энциклопедия Украины* (Київ: ВІПОЛ, 2000), 146; Martin Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. Т. 2 (Washington: Indiana University Press, 2012), 1427.

Використані в дослідженні джерела дають можливість різносторонньо реконструювати події, аналізуючи заявлену проблему з погляду жертв, катів та свідків. Зокрема, свідчення жертв Голокосту (євреїв) та свідків подій (неєвреїв) представлені відеокolleкцією Інституту візуальної історії та освіти фонду Шоа університету Південної Каліфорнії в США²⁷ та відеокolleкцією Яхад-Ін Унум у Франції (Париж)²⁸. Colleкція фонду «Шоа» містить шістнадцять відеосвідчень євреїв та неєвреїв — тих, хто їх рятував у Мізочі. Серед них слід виділити свідчення євреїв Ісаака Розенблата²⁹, Клер Борен³⁰, Еміля Голдбартена³¹, Джорджа Ганзберга³², Меїра Вельтфрайна³³ та українців Марії Мосійчук³⁴ і Миколи Слободюка³⁵, в яких на достатньому рівні є можливість аналізувати проблему.

Серед свідчень євреїв з Меморіальної книги пам'яті Мізоча³⁶ слід виокремити спогади Янкева Мендюка³⁷, Довіда Фліттера³⁸,

²⁷ Відеокolleкція містить понад 52 тис. свідчень тих, хто пережив Голокост, та тих, хто рятував жертв нацизму, а також ромів, гомосексуалів, свідків Єгови, опитаних у 56 країнах світу. Створена завдяки проєкту американського кінорежисера Стівена Спілберга в 1994 р.

²⁸ Станом на 1 травня 2022 р. відеокolleкція включала 7468 відеосвідчень очевидців масових вбивств під час Другої світової війни єврейського та ромського населення у 8 країнах (Україна, Білорусь, Росія, Польща, Румунія, Молдова, Литва, колишня Югославська Республіка Македонія), які постійно поповнюються. «Яхад-Ін Унум» (означає «разом»), створена в 2004 р. у Франції католицьким священником о. Патріком Дебуа, ідентифікувала близько 2,5 тис. місць масових розстрілів. Найбільш активну науково-пошукову роботу організація здійснює на території України, де ідентифіковано 1298 місць масових страт та відзнято 3065 відеосвідчень. Після початку російсько-української війни 2022 р. експедиція під керівництвом о. Патріка Дебуа здійснює в Україні усно-історичний проєкт документування злочинів російських окупантів.

²⁹ Архів візуальної історії Фонду Шоа Університету Південної Каліфорнії (далі — USC SFI VHA), свідчення № 38507, Ісаак Розенблат (Isaac Rozenblat).

³⁰ USC SFI VHA, свідчення № 18572, Клер Борен (Claire Boren).

³¹ USC SFI VHA, свідчення № 07722, Еміль Голдбартен (Emil Goldbarten).

³² USC SFI VHA, свідчення № 46431, Джордж Ганзберг (George Ganzberg).

³³ USC SFI VHA, свідчення № 38537, Меїр Вельтфрайн (Me'ir Veltfroynd).

³⁴ USC SFI VHA, свідчення № 38193, Марія Мосійчук (Mariia Moseichuk).

³⁵ USC SFI VHA, свідчення № 38669, Микола Слободюк (Nikolai Slobodiuk).

³⁶ Меморіальна книга Мізоча (Mizocz; sefer zikaron) була опублікована в Тель-Авіві в 1961 р. і складається зі свідчень євреїв, які вижили під час Голокосту та емігрували. Координаторами оригінального видання були Ашер Бен-Онї та його земляки, колишні мешканці Мізоча в Ізраїлі. На сьогодні завдяки ініціативі Лоуренса Брауна (США) та Романа Михальчука (Україна) здійснено переклад книги з іврити англійською та українською мовами. Див.: «Меморіальна книга Мізоча», дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizochu.html#TOC>.

³⁷ Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

³⁸ «Dovid Flitter Tells His Story», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page111>.

Ашера Глберга³⁹, Макса Вельтфрайнта⁴⁰, Єгуди Бронштейна⁴¹, Нахума Копита⁴², Йони Олікера⁴³, Міріам Кашук-Шпринц⁴⁴, Иди Айзенгарт-Плітер⁴⁵. З меморіальної книги пам'яті Кременця цінними є свідчення Вольфа Окса⁴⁶, а з меморіальної книги пам'яті Рівного — Блюми Дойтч⁴⁷.

Також проаналізовано єврейські свідчення, які зберігаються в архіві Яд Вашем — Йони Олікера⁴⁸ та Гали Копит⁴⁹. З архівосховища Яхад-Ін Унум використано свідчення українця Володимира Бідюка⁵⁰, а також його свідчення, взяті особисто автором, що зберігається в приватному архіві⁵¹. Цінними є свідчення старожилів Мізоча, опитаних автором у 2016 р. (понад 20 аудіосвідчень). Результати усної історичної проєкту викладено в окремій публікації⁵². Актуальність використання усних свідчень зумовлена тим, що офіційні німецькі та радянські документи не можуть повною мірою висвітлити всі аспекти нацистського ладу та Голокосту. Натомість розповіді жертв та свідків дають можливість розкрити таку картину повніше.

³⁹ Asher Gilberg, «Mizoch — its Life and its Annihilation», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>.

⁴⁰ Max Weltfreint, «How I Was Saved from Death in Mizoch», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>.

⁴¹ «The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But... (From Yehuda Broinshtein's Letter to Reuven Melamed)», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>.

⁴² Nahum Kopit, «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>.

⁴³ Yona Olikier, «The Struggle for Life», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizu098.html#Page104>.

⁴⁴ Miriam Kashuk-Szprync, «Bits of Memories from the Holocaust Period», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page95>.

⁴⁵ Ida Eisengart-Pliter, «The Horrible Days», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page98>.

⁴⁶ Volf Oks, «The Destruction of the Jewish Village of Mizoch», *Memorial Book of Kremenets*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html>.

⁴⁷ Bluma Doitch (Guz) Olikier, «Notes of the Bloody Affair», *Memorial Book of Rivne*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

⁴⁸ Архіви Яд Вашем (далі — YVA), свідчення № 0.3/2223, Йона Олікер (Yona Olikier).

⁴⁹ YVA, свідчення № 03/2232, Гала Копит (Gala Kopyt).

⁵⁰ Архіви Яхад-Ін Унум (далі — YIU), свідчення № 574U.

⁵¹ Архів Романа Михальчука, інтерв'ю з Володимиром Бідюком 1924 р.н., 8 серпня 2006.

⁵² Роман Михальчук, «Нові свідчення про Голокост в Мізочі (за результатами усної історичної проєкту у липні—серпні 2016 р.)», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки РДГУ* 29 (2017): 265–274.

Злочини щодо євреїв під час Голокосту в Мізочі дають можливість аналізувати архівно-кримінальні справи з Управління СБУ в Рівненській області на поліцейських Георгія Коломійця⁵³, Петра Андрущука⁵⁴, Никанора Пеленкевича тощо⁵⁵, а також заступника керівника мізоцької районої управи Трофима Гуца⁵⁶. Однак слід пам'ятати, в яких умовах відбувалося формування такого виду джерел (під час допитів засуджених, часто із застосуванням фізичного та психологічного тиску слідчих), тому, як і усні свідчення, ці джерела потрібно верифікувати та перевіряти.

У Державному архіві Рівненської області (ДАРО) зберігається «щоденник невідомого члена ОУН»⁵⁷, де автор рефлексував щодо вбивства євреїв у Мізочі та процесу пограбування місцевого гетто⁵⁸. Також в архівосховищі ДАРО зберігаються документи окупаційної адміністрації про Голокост у Мізочі — «Наказ районного коменданта народної міліції міста Мізоча», що висвітлює становище мізочан, зокрема євреїв у перші місяці нацистської окупації⁵⁹. У збірниках джерел наявні документи, що загалом висвітлюють тематику окупаційного режиму⁶⁰.

Документи в інших архівосховищах України висвітлюють різні аспекти функціонування окупаційної адміністрації (ЦДАГОУ⁶¹,

⁵³ Архів Управління Служби Безпеки України в Рівненській області (далі — АУСБУ РО), ф. 4, спр. 3444 (кримінальна справа Г. Я. Коломійця).

⁵⁴ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 2134 (кримінальна справа П. Андрущука).

⁵⁵ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 17001 (кримінальна справа Н. Пеленкевича).

⁵⁶ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 2921 (кримінальна справа Т. Гуца).

⁵⁷ Згідно з публікацією Петра Русина, автор «Щоденника» — Семен — і 1943 р. йому мало виповнилося 20 років. Народився і жив у с. Дермань з батьками поблизу монастиря. Щоденник розпочато 1 вересня 1942 р. і закінчено 7 січня 1943 р. У роки німецької окупації працював у Дермані помічником агронома, підпорядковувався Мізоцькому районному крайсландвурту. Із запису, зробленого 7 вересня 1942 р., видно, що в цей час його призначено зв'язковим підрайонного проводу ОУН (Див.: Петро Русин, «Лише догоряють останки», *Червоний прапор*, 14 червня, 1991, № 113, 3).

⁵⁸ ДАРО, ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83.

⁵⁹ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 15.

⁶⁰ П. Костриб, С. Пількевич і Ф. Савченко, ред., *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: зб. док. і матер.* (Київ: Держполітвидав УРСР, 1963), 14–16; Л. Лазуренко, ред., *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны 1941–1945. Документы и материалы в трех томах. Т. 1. Украинская ССР в первый период Великой Отечественной войны (22 июня 1941 г. — 18 ноября 1942 г.)*. (Київ: Наукова думка, 1980), 552; О. Мартинова, ред., *Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу. 1941–1945: Документи і матеріали* (Львів: Каменяр, 1989).

⁶¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГОУ), ф. 1, оп. 22, спр. 503.

ЦДАВОВУ⁶²) та злочини окупантів щодо місцевого населення на Мізоччині (ГДА СБУ⁶³).

Містечко Мізоч в адміністративно-територіальній системі нацистської окупації

Окупація теренів СРСР Німеччиною в червні 1941 р. спричинила створення нової структури адміністративного поділу. Захоплені території поділено на зони цивільного та військового правління. 17 липня 1941 р. Адольф Гітлер підписав указ про введення цивільного управління на окупованих «східних територіях»⁶⁴. Адміністративним центром райхскомісаріату «Україна»⁶⁵ стало м. Рівне⁶⁶. Декрет про утворення райхскомісаріату Гітлер підписав 20 серпня 1941 р., а райхскомісаром призначив гауляйтера Східної Пруссії Еріха Коха⁶⁷.

За радянської влади згідно з указом Президії Верховної Ради Української РСР від 1 січня 1940 р. Мізоч у статусі селища міського типу був центром Мізоцького району (серед інших 30 районів) Рівненської області. Після німецької окупації 27 червня 1941 р.⁶⁸ містечко увійшло до складу генеральної округи «Волинь-Поділля»⁶⁹ РКУ (із цен-

⁶² Центральний державний архів вищих органів влади України (далі – ЦДАВОВУ), ф. 2077, оп. 1, спр. 13.

⁶³ Архів Управління Служби Безпеки України (далі – ГДА СБУ), ф. 13, спр. 372, т. 8.

⁶⁴ Костриб, Пількевич і Савченко, ред., *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні*, 14–16.

⁶⁵ Територія райхскомісаріату (339,2 тис. км²) була поділена на шість генеральних округів – генералбецирків (generalbezirk): «Волинь-Поділля», «Житомир», «Київ», «Миколаїв», «Дніпропетровськ», «Крим». До «Волинь-Поділля» входило 25 крайзгебітів. До Рівненського крайзгебіту входили райони Здолбунова, Мізоча, Острога, Гощі, Рівного (ЦДАВОВУ, ф. 3206, оп. 1, спр. 7, арк. 5).

⁶⁶ Рівне, як центр райхскомісаріату, мало особливий статус. У місті базувалися основні владні інституції РКУ: штаб Е. Коха, німецький суд, Центральний емісійний банк України, штаб головного інтендантства й господарче управління групи армій «Південь», штаб начальника тилових частин Вермахту в Україні.

⁶⁷ Лазуренко, ред., *Советская Украина в годы Великой Отечественной войны*, 331.

⁶⁸ Костриб, Пількевич і Савченко, ред., *Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні*, 419.

⁶⁹ Генеральна округа «Волинь-Поділля» – адміністративно-територіальна одиниця райхскомісаріату «Україна», утворена з територій колишніх Рівненської, Волинської, Кам'янець-Подільської, частково Тернопільської та Вінницької областей Української РСР та південної частини колишніх Берестейської та Пінської областей Білоруської РСР. Спочатку поділялася на 27, пізніше на 25 округ (гебітів). За площею в 1943 р. (80 507,99 км²) посідала перше місце в райхскомісаріаті «Україна», за чисельністю населення – друге. За національним складом домінували українці (3 млн 500 тис. – 75%), поляків було 460 тис. (10,9%), євреїв – 330 тис. (7,8%), білорусів – 280 тис. (6,6%), росіян – 330 тис. (7,8%), німців – 3 тис. (0,07%). На заході округу межувала з дистриктом «Галичина» та дистриктом «Люблін», на північному заході – з округою «Білосток», на півночі – з генеральною округою «Білорусь» райхскомісаріату «Остланд», на сході – з генеральною округою «Житомир», на

трім спочатку в Бресті, а потім у Луцьку), яка була утворена 1 вересня 1941 р., а її окружним комісаром (гебітскомісаром) з 15 вересня 1941 р. був д-р Вернер Беєр⁷⁰.

Генеральні округи склалися із 114 крайзгебітів, які охоплювали 434 гебіти (райони). Рівненський крайзгебіт (Рівненська округа) був найбільшим за кількістю районів та чисельністю населення генеральної округи «Волинь-Поділля». Одночасно було утворено Здолбунівську округу (куди входили Здолбунівський, Мізоцький та Острозький райони), керівником якої був Георг Маршал. 15 січня 1943 р. Здолбунівська округа була об'єднана з Рівненською в одну нову Рівненську округу⁷¹. Як зазначав дослідник Іцхак Арад, цивільна адміністрація районів у містечках та селах повинна була складатися з пронімецьки налаштованих місцевих працівників⁷².

За радянськими даними, за пів року до нападу на СРСР на 1 січня 1941 р. в Рівненській області проживало 1 139 808 осіб. Серед них українців – 859 415 (75,4%), євреїв – 101 446 (8,9%), росіян – 71 708 (6,3%), поляків – 70 668 (6,2%). Найбільше євреїв проживало в містах. Наприклад, у Рівному разом із польськими біженцями на початок війни їх нараховувалося близько 30 тис. осіб⁷³. У Мізочі напередодні вторгнення Німеччини в СРСР у середині 1941 р., за даними Олександра Круглова, проживало (разом із біженцями) близько 1,7 тис. євреїв⁷⁴. Дані ізраїльського історика Шмуеля Спектора трохи відрізняються. Дослідник наводить такі цифри кількості населення євреїв у Мізочі в різні роки: 1931 р. – 961 особа, 1941 р. – 1 048 осіб, 1942 р. – 2 000 осіб⁷⁵.

Військово-політичні зміни після захоплення містечка потребували налагодження життя в окупаційній дійсності. За ініціативою жителів містечка після відходу Червоної армії в Мізочі почало діяти

півдні – з губернаторством «Буковина», на південному сході – з губернаторством «Трансїстрія». Генеральним комісаром округи був обергрупенфюрер СА Генріх Шене з Кенігсберга. З жовтня 1942 р. обов'язки генерального комісара «Волинь-Поділля» виконував генеральний комісар Житомира, начальник окружного управління Курт Клем. Спочатку місцем перебування генерального комісара був Брест-Литовський, згодом – Луцьк. Округа перестала існувати 5 лютого 1944 р.

⁷⁰ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 3, арк. 1.

⁷¹ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 4, арк. 39.

⁷² Іцхак Арад, *Катастрофа євреїв на окупованих територіях Советского Союза (1941–1945)* (Днепропетровск: Центр «Ткума ЛТД»; Москва: Центр «Холокост», 2007), 121.

⁷³ Israel Gutman, гол. ред., *Encyclopedia of the Holocaust*. Т. 3 (Jerusalem: Yad Vashem, 1990), 1308.

⁷⁴ Ілья Альтман, ред. *Холокост на території ССРР: енциклопедія* (Москва: РОССПЭН, 2011), 587.

⁷⁵ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 363.

самоуправління, головою якого обрали Трофима Гуца⁷⁶. Спочатку практична діяльність управи зводилася до економічного господарювання в районі — ремонту доріг, мостів, організації допомоги населенню, що потерпіло від війни. Згодом у протоколі допиту 1944 р. Гуц зазначав, що німецьке командування нав'язало робітникам управи роботу із забезпечення Німеччини продовольством і фуражем. А після приїзду гебітскомісара в Здолбунів місцева (міська) управа проводила свою роботу під його контролем⁷⁷.

Під час виборів до Мізоцької районної управи 11 липня 1941 р. головою обрали землеміра із сусіднього с. Дермань Івана Мартинюка, який у 1939–1941 рр. працював у Мізоцькому районному земельному відділі, а Трохима Гуца⁷⁸ з Мізоча — його заступником. Трохим Гуц 1901 р.н. мав 7 класів школи і на цій посаді працював до 1 січня 1942 р.⁷⁹ 3 1 січня 1942 р. наказом голови райуправи Івана Мартинюка Гуц призначений головою місцевої Мізоцької управи, де попрацював до 1 березня 1943 р. Відтоді звільнився і перебував у своєму господарстві в Мізочі⁸⁰. Серед працівників районної управи відомі й інші працівники: Колодейчук (Колодійчук) Іван — керівник земельного відділу, Євкевич (Євкович) Сергій — керівник фінансового відділу, Марценковський Дмитро — керівник господарського відділу, Бухало Євген — секретар і одночасно керівник статистичного відділу. Збереглася інформація про засідання районної управи в щоденнику «невідомого члена ОУН». У записі від 8 вересня 1942 р. автор обурювався, що кожні три дні відправлялися вагони зі збіжжям в Німеччину, і зокрема на цьому засіданні стояло питання знову організувати два вагони із зерном. Співчуючи селянам, які залишаються в «одній сорочці», він порівнював такі порядки з голодним 1933 р.⁸¹

⁷⁶ ДАРО, ф. Р. 2771, оп. 2, спр. 4031, арк. 55.

⁷⁷ ДАРО, ф. Р. 2771, оп. 2, спр. 4031, арк. 55 зв.

⁷⁸ В обов'язки Трохима Гуца, як заступника районної управи, входило слідкувати за виконанням господарських планів — заготівель хліба, м'яса, молока, яєць, овочів, сіна, соломи, конюшини. Він ходив по хатах та перевіряв, чи виконуються плани. Як зазначав сам Гуц, плани здачі продуктів були непосильними, тому виконувалися приблизно на 80% (АУ СБУ РО, спр. 2921, арк. 10–10 зв.). Загалом за 6 місяців на посаді заступника районної управи він зібрав з населення і здав окупантам 100 голів худоби і 1000 пудів хліба (АУ СБУ РО, спр. 2921, арк. 53). Крім збору продуктів з місцевого населення, господарська робота полягала в налагодженні виконання різних видів робіт — формування робочого контингенту з місцевих жителів, виділення підвід для різних робіт тощо. Також він організував збір теплих речей для німецької армії. Шуби, валянки, шапки, тілогрійки були відправлені в Здолбунів, де їх передали в гебітскомісаріат (АУ СБУ РО, спр. 2921, арк. 24).

⁷⁹ АУ СБУ РО, спр. 2921, арк. 9 зв.

⁸⁰ АУ СБУ РО, спр. 2921, арк. 9 зв.—10.

⁸¹ ДАРО, ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83, арк. 3 зв.—4.

Аналіз документів дає підставу стверджувати, що на початковому етапі окупації цивільна особа керівника районної управи мала вплив і на формування складу поліцейських органів. Петро Андрушук⁸², який у 1941 р. працював керівником української поліції Мізоцького району, свідчив:

4 липня 1941 р. мене визвав начальник районної управи м. Мізоча Мартинюк Іван Михайлович і прийняв працювати начальником української поліції в м. Мізоч, що по охороні майна і установ райцентру. Я дав згоду і в мене в розпорядженні було 25 чоловік⁸³.

Працівники та очільники місцевих відомств постійно змінювалися. Наприклад, Улас Самчук згадував, що коли йому доводилось бути у справах у Мізочі, то він зайшов привітатися з начальником району — Олександром Даниленком. Згодом, як зазначає Улас Самчук, Олександра Даниленка, якого називав другом, було заарештовано німцями під час хвилі арештів інших районних керівників⁸⁴.

У Здолбунові містилася окружна жандармерія, яку очолював Йозеф Паур. Крім того, районні пости німецької жандармерії дислокувались у Мізочі та Острозі. Їх штат був усього 2–3 особи. Начальником посту в Мізочі був гауптвахмайстер поліції Оскар Дреус. Німецькі жандарми зайняли будівлю на вул. Липки, де в 1939–1941 рр. розміщувався районний відділ НКВС (сучасна вул. Т. Якимчука). Окрім них, тут працювали також перекладач Володимир Дудко, візник та кухарка з числа місцевого населення. Посаду крайсландвірта (районного керівника сільського господарства) в Мізочі зайняв зондерфюрер Август Борн⁸⁵.

За свідченнями Петра Андрушука, жандармерія, прибувши в Мізоч, відразу намагалася поширити свій вплив на інші окупаційні органи. Андрушук свідчив, що за відмову працювати в поліції, керівник жандармерії Дреус відправив його в м. Рівне в пожежну станцію. Однак лікарняна комісія звільнила його і він вернувся в Мізоч, де як начальник районної управи працював завідувачем кінотеатру до серпня 1942 р., після чого звільнився і виїхав у Дермань І⁸⁶.

⁸² У 1943 р. Петро Андрушук перейшов на підпільне становище і вступив в ОУН, мав псевдонім «Карий» (АУ СБУ РО, спр. 2134, арк. 3).

⁸³ АУ СБУ РО, спр. 2134, арк. 12 зв.

⁸⁴ Улас Самчук, *На білому коні. На коні вороному: Спомини і враження: У двох частинах* (Острог—Луцьк: Вид-во На УОА, ПВД «Твердиня», 2007), 400.

⁸⁵ Відомо, що відділ «Орла» та теренова бойка «Крука» з с. Ст. Мощаниця здійснили засідку при дорозі з с. Стеблівка до Мізоча. З штаатсгугу в Стеблівці повертався крайсландвірт Борн під охороною шести угорських кавалеристів. Було вбито Борна і двох угорських унтер-офіцерів.

⁸⁶ АУ СБУ РО, спр. 2134, арк. 13.

Окрім Дрекса, у жандармерії в Мізочі несли службу два німецьких поліцейських резерву, один з них Густав Гілле, який фотографував злочини окупантів під час акції в жовтні 1942 р.⁸⁷ Комендатура, за словами єврея Ісаака Розенблата, містилася в одній кімнаті. Він зазначав, що там працювали люди з освітою: «Можна було помітити, що це були люди більш освічені, було видно, що це були не прості селяни, а люди начитані, з освітою»⁸⁸.

Зі створенням цивільної адміністрації зі складу мобільних айнзац-груп було сформовано стаціонарні штаби командирів поліції безпеки та СД (Зіпо-СД). Командувач сил СС і поліції Прюцманн доручив їм убивство значної частини єврейського населення⁸⁹. Командиром Зіпо-СД «Волинь-Поділля» з центром у Рівному було призначено юриста доктора Карла Пютца. Саме його підлеглі розстрілювали в жовтні 1942 р. євреїв Мізоча⁹⁰.

Зважаючи на свої функції, найбільш тісно з євреями контактували місцеві поліцейські. Через ряди мізоцької поліції пройшло багато осіб. На думку М. Сергієнка, вже в середині липня 1941 р. їх могло налічуватися 30 осіб⁹¹. Однак за весь період окупації їх було більше, адже це не була стала робота і склад постійно змінювався. Передусім це були вихідці з «Мізоцького куша» — представники з ближніх до Мізоча сіл. Велике представництво було з с. Дермань. Як приклад — свідчення поліцейського Георгія Коломійця про коменданта Мізоцької районної поліції, яким був Андрушук із с. Дермань, 30 років, його замісник — вчитель із с. Дермань, 55 років⁹², секретар — Антон Кучерук із с. Дермань, 28 років, Дзюбенко Василь із с. Дермань, 25 років. Також доволі відомим став комендант поліції в Мізочі Володимир Виногородський із с. Мізочик, 35 років⁹³. Як зазначав Тімоті Снайдер,

[...] досить часто, як це було в місті Мізоч, деякі з тих, хто колаборував з радянською владою, були українськими націоналістами, які до літа 1941 року співпрацювали з євреями в радянському апараті⁹⁴.

⁸⁷ Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 65.

⁸⁸ USC SFI VNA, свідчення № 38507.

⁸⁹ Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 64.

⁹⁰ Масові розстріли. Голокост від Балтійського до Чорного моря, 64.

⁹¹ М. Сергієнко, «Мізоцька трагедія», *Шлях Ілліча*, 13 лютого, 1986.

⁹² АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 32.

⁹³ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 33.

⁹⁴ Снайдер, *Чорна земля*, 143.

Доля поліціантів була різною, але після війни часто закінчувалася арештом НКВС після того, як вони покидали лави поліції і йшли в УПА⁹⁵. Коли в 1943 р. українці залишили ряди поліції, їхні місця зайняли поляки, які здійснювали злочини проти місцевого населення⁹⁶.

Нацистська пропаганда

Аби прихилити місцеве населення до німецької влади, окупанти намагалися створювати видимість лояльності до місцевого населення, вміло граючи та використовуючи національно налаштованих осіб. Коли у Львові 30 червня 1941 р. проголосили відновлення Української держави, у Мізочі було проведено мітинг, вивішено синьо-жовті прапори⁹⁷. Чимало українців повірили німцям і пішли служити в німецькі органи (поліцію). Поліцейський Георгій Коломієць згадував, що працювавши в поліції, часто був на мітингах, де щотижнево проводилася антирадянська націоналістична пропаганда. Виступали зазвичай ті, хто потерпів за радянської влади. «Також тут прививали ненависть до євреїв та поляків»⁹⁸. Коли Коломієць водив поліцейських у їдальню, вони співали націоналістичних пісень ОУН⁹⁹. Отже, окупанти використовували патріотичні настрої українців, щоб викликати прихильність до нового режиму.

На протигагу російській, як мові колишнього окупанта, більш поширеною стала українська мова. Мізоцький єврей Борух Флітер зазначав, що коли він прийшов до поліцейського Георгія Коломійця і сказав «Здрастуйте», той подивився і сказав, що «тут не більшовики, потрібно казати “Добрий день”»¹⁰⁰. Улас Самчук згадував, що коли був у Мізочі в районній поліції, то «на ній уже красувалася урядова вивіска з відповідним написом і гербом»¹⁰¹.

Для поширення пронімецької пропаганди в місцевих газетах публікувалися й антисемітські статті. Рівненська газета «Волинь», яка

⁹⁵ Наприклад, поліцейський Никанор Пеленкевич згадував, що спочатку його викликав голова райуправи Іван Мартинюк у липні 1941 р. і він почав працювати заступником коменданта німецької поліції в Мізочі до 1 вересня 1941 р. Після цього направлений у школу в Дермань І, де працював до 16 вересня 1942 р., після чого до 16 червня 1943 р. працював секретарем міської управи в Мізочі з окладом 650 руб. на місяць. Потім до 24 жовтня 1943 р. знову працював вчителем у Дермані. А в жовтні 1943 р. — завербований в ОУН на прізвисько «Тирса» (АУ СБУ РО, спр. 17001, арк. 5).

⁹⁶ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 372, т. 8, арк. 25; Михальчук, *Мізоч*, 50–55.

⁹⁷ Степан Бабій, «Зі спогадів колишнього зв'язкового УПА, жителя сел. Мізоч Івана Бихальця», *Нове життя*, 13 жовтня, 1993.

⁹⁸ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 48.

⁹⁹ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 84 зв.

¹⁰⁰ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 67.

¹⁰¹ Самчук, *На білому коні*, 127.

розповсюджувалася і в Мізочі¹⁰², містила набір пропагандистських наративів у контексті «жидобільшовизму». Зокрема, у газеті автор нарахував 318 антисемітських публікацій, що виходили за час існування часопису (1941–1944 рр.)¹⁰³. Не минули в газеті і події в Мізочі з антисемітським підтекстом. У публікації «Молодь села Мізоч» автор статті звинувачував «мізоцьких хохлів» за «безмірну любов до жидівства», яке «цілковито залило» містечко за польських та більшовицьких часів:

Містечко — переповнене жидами робило ще за Польщі з тих з села і міста, що не могли стати «ужендіками», горячих ви знавців пролетарської згоди. І характерне для мізоцьких «хохлів» було те, що вони в своєму інтернаціоналізмі нападали в якусь безмежну любов до жидівства. Часи Польщі дали тут ряд обожателів жидівської пролетарської нації. І тому, коли прийшла Червона Армія, знайшлося тут багато типів (з певним минулим), які відразу тілом і душею пірнули в болото більшовизму. Всі «вищі» і «помітніші» постаті — знайшлися там. Дехто з них в «процесі» більшовизму «попарив руки», дехто тримався його до останніх днів¹⁰⁴.

У статті йшлося про те, що «Мізоч, затоплений жидівством за Польщі і Советів, був німий на кожний український рух» і лунало побажання мізоцькій молоді, яка «відчула і зрозуміла себе» і «з запалом кинулась в вир нового життя»,

[...] щоб ці її перші кроки були запорукою того, що вона дійсно зрозуміла важливість даної хвилини і щоб вона виростила в собі такі прикмети, з якими серед всяких обставин могла б зберегти гордість і чесноту українського імені¹⁰⁵.

Таким чином, йшлося про те, що мізоцька громада повинна була змінити своє ставлення до євреїв, апелюючи до національних аргументів.

В окупаційних газетах нав'язувалася концепція «жидо-більшовизму», що вказувала на зв'язок євреїв з каральними органами радянської держави. Така позиція дозволяла звинуватити євреїв у злочинах попереднього режиму та виправдати їх знищення. Видання Рівненщини переконували читача в деструктивній ролі євреїв у світовій історії та історії України в основних блоках антисемітських публікацій: політичному, расовому, релігійному, культурному та соціально-економічному.

¹⁰² ДАРО, ф. Р. 280, оп. 1, спр. 1, арк. 107.

¹⁰³ Роман Михальчук, «Нацистська пропаганда в м. Рівне під час німецької окупації (1941–1944 рр.)», *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: Зб. наук. пр. Рівнен. держ. гуманіт. ун-ту* 31, кн. 2 (2019): 75.

¹⁰⁴ «Молодь села Мізоч», *Волинь*, 6 листопада, 1941, № 13, 2.

¹⁰⁵ «Молодь села Мізоч», *Волинь*, 6 листопада, 1941, № 13, 2.

Погром

Першими актами насилля, з якими зіткнулися євреї внаслідок зміни влад, стали погроми. В історіографії причини погромів описуються різними підходами, ідеологічними та економічними причинами, серед яких мали місце антисемітизм та антиєврейські стереотипи, «жидобільшовизм» як підтримка попередньої злочинної влади, банальний грабіж, матеріальна нажива та можливість поквитатися з дійсними та уявними ворогами тощо.

Роберт Геллетлі зазначає, що місцеві жителі окупованої Східної Європи використали концепцію «єврейсько-більшовицької» співпраці, щоб чинити єврейські погроми¹⁰⁶. Такі дії закінчувалися не лише фізичною наругою (побиттям, гвалтуванням, пограбуванням), але й смертю. Шмуель Спектор підрахував, що близько у 27 містечках і селах Волині вчинено погроми¹⁰⁷. У дослідженні Джареда МакБрайда така кількість сягає 42 населених пунктів¹⁰⁸. У цифрах Девіда Сезарані — це 500 життів єврейських чоловіків і жінок на Волині¹⁰⁹.

У Мізочі погром стався через два дні після окупації містечка 29 червня 1941 р.¹¹⁰, хоча ізраїльський дослідник Шмуель Спектор зазначає, що він відбувся 29 липня 1941 р.¹¹¹. Посилаючись на Спектора, цю дату фіксує у своїх публікаціях і український дослідник Олександр Круглов¹¹².

Свідчення мізоцьких євреїв підтверджують червневу версію подій. Фотограф Давид Флітер розповідав про учасників погрому, який, за його словами, відбувся відразу, як німці ввійшли в Мізоч 27 червня 1941 р. Зокрема, Флітер зазначав, як поліцейський мізоцької районної поліції Георгій Коломієць під час погрому грабував велосипеди, а Хана Трехлер та її чоловік Борух Трехлер були вбиті за те, що не хотіли віддавати свого майна погромникам (крім них були й інші вбиті та поранені жертви)¹¹³. За даними Флітера, під час погрому було

¹⁰⁶ Роберт Геллетлі, *Ленін, Сталін і Гітлер: Доба соціальних катастроф* (Київ: Темпора, 2011), 385.

¹⁰⁷ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 64–71.

¹⁰⁸ Jared Graham McBride, «“A Sea of Blood and Tears”: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944» (Дис. докт. філос., Каліфорнійський університет, Лос-Анжелес, 2014), 128.

¹⁰⁹ David Cesarani, *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949* (New York: St. Martin's Press, 2016), 374.

¹¹⁰ Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*. Т. 2, 1376.

¹¹¹ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 66.

¹¹² Круглов, *Енциклопедія Холокоста*, 146; Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*. Т. 2, 1427.

¹¹³ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 59 зв.—60, 85.

розгромлено 30 господарств та вбито і поранено близько 20 осіб¹¹⁴. А ще через кілька днів Коломієць зі зброєю ходив по квартирах євреїв та грабував їх (забрав костюм гранатового кольору в громадянина Теленройда, на другий день його надягнув і ходив у ньому фотографуватися)¹¹⁵.

Вбивство під час погрому дружини Боруха Траклера (Трехлера) Хани підтверджує Нахум Копит. У спогадах з меморіальної книги Мізоча він не використовує термін «погром», однак описує його. Він зазначав, що Хану «вбили п'яні українські заворушники після того, як німці роздали всім безкоштовно пиво, яке вони конфіскували на броварні Мацака»¹¹⁶. Копит згадував, що після вживання алкоголю вони вривалися в магазини, розбивали вікна, грабували і оскверняли велику синагогу, викидаючи сувої Тори. Ризикуючи життям, деякі євреї, у тому числі батько Нахума, ховали сувої Тори в потаємні місця. Копит згадував, що «на милість анархії та розлюченого натовпу» їх лишили у спокої на кілька тижнів¹¹⁷.

Підтвердження погрому відразу після окупації містечка міститься і в спогадах інших євреїв — Асії Раберман¹¹⁸, Ашера Гілберга¹¹⁹, Янкева Мендюка¹²⁰, Йони Олікера¹²¹. Свідчення останнього цінні тим, що він згадує конкретні імена як злочинців, так і жертв. На чолі

¹¹⁴ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 112–112 зв.

¹¹⁵ АУ СБУ РО, спр. 3444, арк. 60, 96.

¹¹⁶ Nahum Kopit, «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>.

¹¹⁷ Kopit, «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest».

¹¹⁸ Архів Романа Михальчука, інтерв'ю з Асією Раберман 1928 р.н., 14 грудня 2021.

¹¹⁹ Про погром у Мізочі Ашер Гілберг згадував: «Нацистська окупація почалася з єврейського погрому. Дивом погром закінчився двома–трьома вбитими, кількома пораненими та пограбуванням магазинів. Слід зазначити, що ініціаторами погрому були не німці. Українці почали його з власної ініціативи, якби не швидко втручання німецької армії, усе закінчилося б набагато трагічніше» (Див.: Asher Gilberg, «Mizoch – its Life and its Annihilation», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>).

¹²⁰ Янкев Мендюк про погром зазначав: «Німці були у нас в п'ятницю вранці. Того ж дня росіяни сильно бомбардували містечко, були пошкоджені будинки, а також православна церква. Деякі євреї також стали жертвами бомбардувань. Наступної неділі українці розпочали погром євреїв: з усіх навколишніх сіл зійшлися маси селян, озброєних сокирами, залізними палицями, косами тощо. Усі вони напали на броварні й почали буянити за своїм звичаєм. Будинки були пограбовані, кілька євреїв вбито, ще багато поранено. З того дня ми стали вигнанцями. Не тільки німці, а й українці робили з нами, що хотіли» (Див.: Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>).

¹²¹ Йона Олікер згадував, що «українські хлопці почали бити шиби, а потім рушили сокирами і ножами на євреїв. Грабували лише єврейські помешкання і магазини» (YVA, свідчення № 0.3/2223, Йона Олікер (Yona Olikar), арк. 3).

грабіжників стояв землероб Іван Пікарець, який перед війною був комуністом, а як прийшли німці — повністю змінився. Разом з ним участь у грабунках брав українець Ярмелюк¹²². Щодо жертв, то за словами Олікера, тоді були вбиті Хая Біцка, Хане Трухлера, важко побили Еліаша Шейндлеса. Свідок зазначає, що єврейських жертв було б ще більше, якби злочинці не були так зайняті грабунками. Після трьох годин мордувань і грабунків німецькі жандарми їх розігнали, а Ярмелюка і Пікарця заарештували¹²³.

Згідно із спогадами Єгуди Бройнштейна, згаданий Ярмелюк із с. Дермань був відомий як комуніст, а за радянських часів був близьким до керівництва, тож очевидно хотів «відмити цей гріх єврейською кров'ю». Він власноруч поранив сокирою свого знайомого Елі Шиндельгойза, який дивом вижив, а Хану Трохлер та деяких інших євреїв було вбито. У цих погромах був важко поранений Гершон Моссман, чоловік Рахіль Меламед. Інші євреї врятувалися від розправи завдяки німцям, які відкрили вогонь по бунтівниках і розігнали їх. За словами Бройнштейна, на Ярмелюка чекало покарання від колишніх товаришів — українських націоналістів, які згадали співпрацю з радянською владою і вбили його.

Отже, у системі вакууму влади та несформованості органів влади місцеві жителі використали ситуацію та взяли ініціативу поводження з євреями у свої руки. Цей контекст вписується в наратив Мартіна Діна, який вказує, що стихійні дії місцевого населення після прибуття німців, мотиви осіб і значення єврейської власності для отримання підтримки антиєврейських заходів посилюють наше розуміння динаміки геноциду. Важливо пам'ятати, що для Голокосту важливі не тільки центральні плани, але й реальні люди на місцевому рівні¹²⁴.

Фіксація та ідентифікація жертв

Першими кроками окупаційної військової адміністрації в захоплених нацистами східних теренах стала ідентифікація та фіксація (перепис) євреїв. Ідентифікація стосувалася лише євреїв, адже навіть цигани такої процедури не підлягали.

Реєстрація населення була потрібним елементом владним структурам для виявлення та підрахунку жителів. Реєстрація «арійського населення» мала інший зміст і відрізнялася від єврейської, яка мала дискримінаційно-каральний характер. Тільки у євреїв національність

¹²² YVA, свідчення № 0.3/2223, Йона Олікер (Yona Olikar), арк. 3–4.

¹²³ YVA, свідчення № 0.3/2223, Йона Олікер (Yona Olikar), арк. 4.

¹²⁴ Dean, «Local Collaboration», 134.

зазначалася на посвідченні. Існував бланк, де літерами «юде» на німецькій мові або «жид» на українській фіксувалася національність. Особи, що не зареєструвалися і не мали документів, перебували на нелегальному становищі і вважалися злочинцями.

При реєстрації євреїв фіксувалися не лише їх особисті дані, а й фах, місце проживання та роботи. Іменні списки завірялися в управі відповідною печаткою¹²⁵. Обов'язкового виконання таких умов вимагав голова Рівненської обласної управи І. Корноухов від голів районних управ розпорядженням від 18 вересня 1941 р.¹²⁶ Таким чином, як зазначає дослідник Маркус Айкель, реєстраційні списки дозволяли встановити точну кількість євреїв, їхнього майна, що полегшувало окупаційній владі впровадження подальших антиєврейських заходів¹²⁷.

Принизливим для євреїв засобом ідентифікації було позначення спеціальними позначками. У Мізочі це регулював «наказ районного коменданта народної міліції міста Мізоча» від 22 липня 1941 р. Згідно з документом (пункт 7) наказувалося «жидівському населенню» з 14 років від 22 липня 1941 р. носити на правій руці спеціальні позначки — білі пов'язки з синіми шестикутними зірками¹²⁸. Нахум Копит зазначав, що євреям наказали на лівій руці носити білі стрічки завширшки 10 см, на кожній з яких була вишита блакитна єврейська зірка¹²⁹.

Однак умови та спосіб носіння розпізнавальних знаків упродовж часу могли змінюватися та відрізнятися. Вольф Окс згадував, що євреї в Мізочі «повинні були носити нашивки із зіркою Давида, а пізніше новий наказ проголошував, що слід носити дві жовті нашивки із зіркою Давида, йдучи на ринок»¹³⁰. Українець Володимир Бідюк (свідок вбивства євреїв) пояснював, чому, на його думку, євреї мали носити розпізнавальні знаки в ділянці серця та на спині — якщо «мічені» тікатимуть, німецька куля мала наздогнати втікачів прямо в серце¹³¹.

¹²⁵ ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 22, спр. 503, арк. 5.

¹²⁶ ДАРО, ф. Р. 52, оп. 4, спр. 15, арк. 1.

¹²⁷ Айкель, «Способствуя проведению Холокоста», 9–26.

¹²⁸ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 15, арк. 2; Михальчук, «Особливості політики Голокосту в південній Рівненщині», 306.

¹²⁹ Max Weltfreint, «How I Was Saved from Death in Mizoch», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>.

¹³⁰ Max Weltfreint, «How I Was Saved from Death in Mizoch».

¹³¹ YIU, свідчення № 574U; Архів Романа Михальчука, інтерв'ю з Володимиром Бідюком 1924 р.н., 8 серпня 2006.

Психологічно було важко носити такі позначки, які свідчили про їхніх власників як людей нижчого сорту. Янкев Мендюк болісно реагував на це:

За кілька тижнів розпочалися укази. Спочатку німці наказали носити білі нашивки на правій руці, потім змінили постанову і сказали носити жовті нашивки. Одну попереду з правого боку, а іншу на спині, між плечима. Дітям теж довелося носити нашивки. Я пам'ятаю, ніби сьогодні, як мені було соромно виходити на вулицю з латою, бо мої друзі-поляки сміялися з мене і дражнили¹³².

Про принизливий статус згадує й інший єврей — Еміль Голдбартен:

Коли мені треба було надягати цю жовту нашивку... я благав Бога, щоб земля розверзлася і поглинула мене¹³³.

Відзнаки ставали небезпечним чинником для євреїв у навколишньому середовищі. Вони не лише перетворювали їхніх власників на об'єкти нападів та принижень, а й створювали загрозу життю як від окупантів, так і від цивільних неєврейських жителів. Така ситуація, як відмічає Венді Лауер, відбивала у євреїв бажання виходити зі своїх домівок¹³⁴.

У середньому вік, з якого євреїв змушували носити нашивки на теренах СРСР, становив 10–12 років¹³⁵. На Рівненщині більшість розпоряджень фіксують 14 років¹³⁶. У Мізочі, згідно з наказом районного коменданта міліції з 22 липня 1941 р. такий вік становив 14 років¹³⁷. Покарання за відмову носити позначки відрізнялися на окупованих теренах нацистами. У Мізочі це був розстріл¹³⁸. Однак міра покарання часто вирішувалася місцевою поліцією на власний розсуд.

Існували й інші принизливі заходи, застосовані до євреїв. До таких слід віднести заборону ходити тротуарами, а при зустрічі з німцями — знімати капелюха. Євреї повинні були зійти з тротуарів, зустрічаючи німців, знімаючи при цьому головні убори¹³⁹. Про таку принизливу

¹³² Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

¹³³ USC SFI VNA, свідчення № 07722.

¹³⁴ Лауер, *Творення нацистської імперії та Голокост в Україні*, 115.

¹³⁵ Ганна Абакунова, «Антисемітська політика нацистської влади в Райскомісаріаті “Україна”, Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії: наук. записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту 19 (2010): 75.

¹³⁶ Мартинова, ред., *Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни*, 18.

¹³⁷ Мартинова, ред., *Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни*, 18.

¹³⁸ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 15, арк. 2.

¹³⁹ Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*. Т. 2, 1427; Михальчук, *Смерть і виживання під час Голокосту*, 53.

процедуру в Мізочі згадував Еміль Голдбартен. Заборону ходити по тротуарах він порівнював із ставленням до тварин, адже євреї відтепер ходили «лише там, де коні та худоба». Роздуми Голдбартена стали наслідком висновку:

[...] вони мене змусили виглядати гіршим за собаку. Я був гірше ніж собака і весь час питаю, чому так¹⁴⁰.

Макс Вельтфрайнт згадував, що через порушення цього правила ледь не втратив життя. Перебуваючи з іншими євреями на роботі в Здолбунові, він не встиг зняти капелюха перед жандармом. Той підняв пістолет, щоб його вбити. Вельтфрайнту пощастило, що за нього вступилася пані Зінгер, в якій він жив¹⁴¹.

Сегрегація в гетто, обмеження простором та часом

Заради концентрації євреїв на окремо взятій території застосовувалася їхня сегрегація в гетто. Ідея впровадження гетто на території окупованої України сформована Альфредом Розенбергом після їх створення в Польщі. Організація гетто стала одним з етапів вирішення «єврейського питання». Євреїв сконцентровано на локальному просторі та ізольовано від зовнішнього світу. Такі заходи дозволяли контролювати єврейське населення, а заборона контактів з місцевими жителями різко знижувала шанси на порятунок.

Документально підтверджено існування 442 гетто на території України¹⁴². Указ про створення гетто Еріх Кох видав 5 вересня 1941 р.¹⁴³ Вже через місяць перші гетто виникли на Рівненщині (у Деражно, Костополі, Березно)¹⁴⁴. Кох зазначав, що в селах з єврейським населенням менше 200 осіб гетто створювати не потрібно¹⁴⁵. Тому звичною стала практика переселяти євреїв у міста із сусідніх сіл.

Гетто в Мізочі існувало з березня до жовтня 1942 р. в центрі містечка, де традиційно проживала більшість євреїв¹⁴⁶. Керував єврейською громадою в гетто юденрат. У Мізочі, за спогадами єврея Ашера Гілберга, його головою був Аба Штівл. До його складу входили

Шмуель Буніс, Мелех Гусак, Моше Берез, Йона Неміровер, Авраам Вайнштейн, а також Гірш Голдбрєнер, який представляв біженців. Моше Рудман був секретарем. Єврейську поліцію очолював Голдбрєнер. Окупанти використовували юденрат з метою збору матеріальних цінностей, контрибуцій з євреїв. Влітку і восени 1941 р. єврейська поліція допомагала зібрати гроші, цінності та інші речі, які вимагали німці як «внесок»¹⁴⁷. Хоча Ашер Гілберг зазначав, що «жодного разу поліція не діяла насильницьким чином чи образливо»¹⁴⁸.

Єгуда Бройнштейн зазначав, що німці обіцяли особисту безпеку та спокій членам юденрату в обмін на виконання їхніх наказів: збір контрибуцій, одягу, меблів, прикрас, срібла та золота, а також організацію робочих команд євреїв¹⁴⁹. Однак, за свідченнями Йона Олікера, окупанти не дотримали слова і всі члени юденрату та комендант поліції загинули під час акції в жовтні 1942 р.¹⁵⁰

Ставлення до керівництва юденрату серед самих євреїв було амбівалентним. З одного боку, Єгуда Бройнштейн зазначав, що «члени юденрату не втрачали людяності та навіть зберігали свою моральність і праведність» і робив висновок, що «юденрат був відносно хорошим». Водночас, з іншого боку, він звинувачував юденрат у злочинно-наївній довірі до німців, які запевняли, ніби Мізоч не зачіпатимуть, якщо німецькі накази будуть виконуватися, хоча окупанти в той час вбивали громаду за громадою¹⁵¹. Більш різкими були оцінки Ісаака Розенблата, який згадував, що коли керівником юденрату був

¹⁴⁷ Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*. Т. 2, 1427.

¹⁴⁸ Ашер Гілберг згадував, що юденрат складався з досвідчених старожилів громади. Завданням поліції була організація та контроль за примусовою працею, стягнення різних зборів, встановлення юденратом, щоб задовольнити вимоги німців стосовно грошей, одягу, посуду, коштовностей тощо. Декільком з євреїв, переважно серед фахових працівників, навіть вдалося зав'язати взаємини з німцями завдяки своїй роботі. Це вводило в'язнів гетто в оману хибними надіями та пустими обіцянками, що Мізоч буде врятований від знищення через свою корисність для німців, а якщо станеться найгірше, німці врятовують євреїв, які їм необхідні. Аба Фідельман, наприклад, був дуже хорошим стоматологом, і він вірив, що це врятує його та сім'ю, аж поки його голим не повели до розстрільного рову (Asher Gilberg, «Mizoch – its Life and its Annihilation», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz003.html#Page5>).

¹⁴⁹ «The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But... (From Yehuda Broinshtein's Letter to Reuven Melamed)», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>.

¹⁵⁰ YVA, свідчення № 0.3/2223, арк. 8.

¹⁵¹ Наприклад, одним з таких свідчень є поведінка юденрату, коли євреї знали, що всі міста в місцевості вже були очищені від євреїв. У таких населених пунктах, як Дубно, Рівне, Радивилів, Озерко та інших не залишилося жодного єврея. Однак німцям вдалося переконати членів юденрату, що ті євреї були знищені, оскільки не виконували вказівок влади та підбурювали до повстання («The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But... (From Yehuda Broinshtein's

Кроненблум, то через його пожадливість та прислужливість німецькій владі ставлення євреїв до нього було негативним¹⁵².

Загальною характеристикою всіх гетто була тіснота, голод і холод. Євреї змушені покинути власні будинки, щоб переселитися в інші. В одному приміщенні проживало багато людей, що впливало на фізичний, санітарний, психо-емоційний стан. Старожили згадують про огорожу в гетто з під'єднаною до електричного струму проволокою¹⁵³, водночас інші джерела вказують, що огорожі не було¹⁵⁴.

У мізоцькому гетто перебували євреї з інших населених пунктів. Воно було ліквідоване одне з останніх у регіоні. Тому там намагалися знайти притулок інші врятовані євреї. Таким чином у Мізочі опинилися євреї з Дубна, Варкович, Озерян, Рівного, Дерманя, Гульчі, Півче¹⁵⁵ та ін.

Мізоцька сім'я Розенблатів виявилася поза межами гетто, тому всі члени повинні були переселитися в новий будинок, переповнений людьми. Усі жили в одній кімнаті: «Це була одна кімната, де ми були на голові один у одного». Санітарні умови були в некрашому стані. Був резервуар з водою, але не було гарячої води. З цього резервуару слід було носити воду. Туалети були спільними, багато сімей користувалися тим самим туалетом¹⁵⁶.

Нахум Копит згадував, що його будинок та дім сестри опинився на території гетто. До них прибули інші євреї:

[...] всі намагалися потіснитися, і так чи інакше, усі євреї знайшли місце поруч зі своїми братами. У нас зупинились Яків Розенштейн і його мати Цівія, а до моєї сестри переїхала велика родина Перлмутерів із села Півче¹⁵⁷.

У гетто євреям ввели чимало обмежень. Євреї змушені віддати свої коштовності та дорогоцінності владі, а самі жили за рахунок мізерних пайків, які виділялись у гетто. Заборонено їсти м'ясо, розводити домашніх тварин і птицю. Як зазначав Копит:

Letter to Reuven Melamed), *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>).

¹⁵² USC SFI VHA, свідчення № 38507.

¹⁵³ USC SFI VHA, свідчення № 38193; USC SFI VHA, свідчення № 38669.

¹⁵⁴ Dean, ред., *Encyclopedia of Camps and Ghettos*. Т. 2, 1427; Михальчук, «Становище євреїв в Мізоцькому гетто», 211.

¹⁵⁵ Михальчук, «Нові свідчення про Голокост в Мізочі», 268.

¹⁵⁶ USC SFI VHA, свідчення № 38507.

¹⁵⁷ Nahum Kopit, «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>.

[...] запаси євреїв незабаром закінчилися, а голод і загальна нестача змусили порушувати всі правила, ризикуючи власним життям¹⁵⁸.

Одна з найбільших проблем у гетто — постачання продуктів харчування, адже окупанти заборонили контакти з місцевим населенням. Нееврей, автор щоденника від 8 вересня 1942 р. нотував, що вхід до «жидівської дільниці» був суворо заборонений. Про це попереджали «зубаті таблиці з написами на німецькій мові»¹⁵⁹. Для 5-річної єврейки Клер Борен найяскравішим спогадом у гетто була страта євреїв, яких спіймали на контрабанді їжі до гетто¹⁶⁰.

В умовах продовольчої кризи, коли в замкненому просторі неможливо було знайти продукти, бранці гетто намагалися перебратися на «арійську» сторону. Найкраще це вдавалося дітям та підліткам через отвори в огорожі, хоча територію гетто охороняла українська поліція. У місцевих жителів вони просили або вимінювали на речі їжу, пропонували свої послуги як робітників в обмін на харчування. Таким чином змінювали традиційні сімейні ролі в єврейській сім'ї — її харчування забезпечували часто діти, а не батьки. Серед прикладів — історії малолітніх євреїв Мендюка¹⁶¹ та Велінгера¹⁶², які пробіралися через огорожу гетто на роботу до місцевих селян і приносили в свої сім'ї зароблені харчі¹⁶³.

Зокрема, заробітки єврейських дітей ілюструють спогади Ісаака Розенблата, який у 12 років випасав худобу у вдови в одному з ближчих до Мізоча сіл:

Отже, я мав вранці йти, я міг виходити з гетто, і вести корів на пасовище за селом, де, я, скажімо, їх там пас. Саме на той час, я пам'ятаю, що збирали усю пшеницю, і я повинен був водити корів, скажімо, на те місце, яке залишилося після збору пшениці, куди вони заходили і для них там було багато їжі¹⁶⁴.

Таким чином Ісаак зароблену в неї їжу приносив додому. А два його менші брати Янкель та Лейбел (10 та 11 років) пішли працювати

¹⁵⁸ Nahum Kopit, «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest».

¹⁵⁹ ДАПО, ф. Р. 30, оп. 2, спр. 83, арк. 3.

¹⁶⁰ USC SFI VHA, свідчення № 18572; Михальчук, «Становище євреїв в Мізоцькому гетто», 213–214; Михальчук, «Нові свідчення про Голокост в Мізочі», 269.

¹⁶¹ Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

¹⁶² Семен Велінгер, «Лишь плач детей оглашает мертвую тишину», у *Жизнь и смерть в эпоху Холокоста. Свидетельства и документы*. Кн. 1 (Киев, 2006), 227.

¹⁶³ Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

¹⁶⁴ USC SFI VHA, свідчення № 38507.

до єврея, який випікав хліб. Потім цей хліб видавали за картками. Старший брат Ісаака працював на цукровому заводі. Зранку ходив на роботу, а увечері повертався ночувати в гетто. Спочатку така ситуація давала можливість прохарчуватися, хоча були черги за хлібом, який розподіляли за картками. Ісаак Розенблат зазначав:

Я не голодував, тому що завжди приносив щось з села. Коли я ухпив, ця жінка завжди мені давала що-небудь з собою додому. *[Інші брати теж працювали, тож той,]* що працював у пекарні, приносив трохи хліба, а я приносив дещо із села, і отже, кожний з нас приносив що-небудь додому, таким чином ми змогли вижити, тобто ми не помирили з голоду. І це продовжувалося до того часу, коли одного дня не закрили гетто¹⁶⁵.

Загалом перебування в гетто було не лише фізичним, а й психологічним випробуванням. Євреїв ізолювали від зовнішнього світу, а заборона контактів з місцевим населенням знижувала шанси на порятунок. Бранці гетто змушені були різними засобами підтримувати своє існування до 14 жовтня 1942 р., коли воно було розгромлено.

Встановлення комендантських годин для цивільного населення було порушенням прав на вільне пересування. Їхня тривалість була різною і залежала від різних факторів (пори року, настроїв влади тощо).

У Мізочі з 22 липня 1941 р. з 20-ї вечора до 7-ї ранку не можна було виходити на вулицю. За невиконання наказу винні повинні були бути розстріляні¹⁶⁶. У своїх спогадах євреї зазначають подібні години. Йона Олікер згадував, що коли було встановлено німецький режим, євреям заборонялося виходити з дому від заходу сонця до світанку, або з 7-ї вечора до 7-ї ранку¹⁶⁷. Нахум Копит теж зазначав, що після 7-ї години вечора євреям було заборонено залишати свої домівки, хоча тоді до них часто заходила українська поліція¹⁶⁸.

Крім того, євреям відмовлено у пересуванні між населеними пунктами. У Рівному така заборона видана від 15 жовтня 1941 р. Порушення наказу каралося штрафом від 50 до 1 000 крб. або арештом¹⁶⁹. Згідно з наказом рівненського гебітскомісара від 2 квітня 1942 р. без посвідчення транспортної комендатури проїзд потягом євреям

також був заборонений¹⁷⁰. Натомість особам арійського походження дозвіл на подорожний рух «від світанку до смерку» не був потрібен¹⁷¹.

Для полегшення розшуку «злочинців» місцеве населення змушували вивішувати евіденційні (домашні) листи зі списком осіб, що перебували в домі. Окремо слід було вписувати осіб, які перебували тимчасово понад 8 годин¹⁷². Отже, у випадку пересування євреїв в інший населений пункт їх місце перебування було легко виявити.

Продовольче питання

Іншим аспектом антиєврейських заходів стало продовольче питання. Скорочення продуктів місцевому населенню було однією з ознак окупаційного режиму. Норми розподілу продовольства між неєврейським населенням та євреями були дискримінаційні. Відповідно до наказів Е. Коха, євреї отримували їжу лише за її наявності, і причому половину продуктів від I групи, тобто прирівнювалися до малолітніх дітей (до 14 років) непрацюючого населення¹⁷³. Хлібні картки отримували лише ті євреї, які працювали. У березні 1942 р. (на прикладі Здолбунівської управи) ця група мала отримувати: м'яса — 50 г, борошна — 250 г, споживчих продуктів — не отримувала, картоплі — 1 000 г, городини — залежно від запасів¹⁷⁴. У квітні 1942 р. кількість картоплі та борошна збереглася на тому ж рівні, ще належало 250 г круп, 750 г хліба, жиру — 35 г, цукру 25 г¹⁷⁵. Натомість в умовах окупації не завжди вдавалося виконувати навіть такі норми. Якщо малолітнім дітям-неєвреям видавали хоч мізерну кількість м'яса, то всі євреї не отримували і цього. Єврейським дітям, які мали право на 100–150 г хліба, після потрапляння в гетто давали вдвічі менше¹⁷⁶. Як виняток, отримувати харчі I групи могли євреї, які працювали для єврейської ради, II групи — сама єврейська рада, а III групи — євреї, котрі працювали на німецькі установи¹⁷⁷. Однак таких були одиниці.

¹⁷⁰ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 139, арк. 11.

¹⁷¹ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 3, арк. 2.

¹⁷² ДАРО, ф. Р. 26, оп. 1, спр. 16, арк. 22.

¹⁷³ Яков Хонигсман, *Катастрофа єврейства Західної України: євреї Восточної Галиції, Західної Волини, Буковини і Закарпаття в 1933–1945 гг.* (Львів, 1998), 156.

¹⁷⁴ ДАРО, ф. Р. 33, оп. 5, спр. 1, арк. 36.

¹⁷⁵ ДАРО, ф. Р. 37, оп. 2, спр. 2, арк. 45.

¹⁷⁶ Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews*, 130–131.

¹⁷⁷ ДАРО, ф. Р. 37, оп. 1, спр. 31, арк. 75; Михальчук, «Створення та функціонування Рівненського гетто», 83.

Через недоїдання потерпали євреї-робітники. Якщо хлібна норма працюючого єврея на Волині коливалася від 250 до 300 г на день, то після сегрегації в гетто — 100–150 г. Тобто калорійність харчування становила 520–780 кал., а в період перебування в гетто — 260–390 кал., коли для фізичної праці по 10 год. на добу необхідно 4 500 кал.¹⁷⁸ Насправді реальна калорійність виявиться меншою, адже хліб тоді випікали низької якості. Відомо, що за наказом Рівненського гебітскомісара змінювався склад компонентів хліба, коли замість пшениці використовували гречку, ячмінь, просо¹⁷⁹.

Працевикористання та економічний фактор

На окупованих нацистами теренах місцеве населення повинно було працювати для забезпечення матеріальних благ Райху, а у випадку з євреями — економічні інтереси були пов'язані ще й з ідеологічним фактором. Розпорядженням від 5 серпня 1941 р. Альфред Розенберг зобов'язав до праці місцеве населення від 18 до 45 років¹⁸⁰. Водночас окремою постановою (від 16 серпня 1941 р.) для євреїв такий вік встановлювався від 14 до 60 років¹⁸¹. Зазначимо, що на практиці й такі дискримінаційні норми нехтувалися: за потреби нижня межа працівників опускалася, а верхня піднімалася.

Місцеві органи влади прагнули використовувати саме єврейську робочу силу, яку можна було експлуатувати безкоштовно, або ж оплачувати таким робітникам менше, ніж представникам інших національностей.

Із самого початку окупації мізоцьким євреям примусово доводилося виконувати різноманітні види робіт: прання білизни солдатів, прибирання снігу, сільськогосподарські та будівельні роботи¹⁸². Єврейка Асія Браз зазначала, що коли при німцях почали відновлювати господарські підприємства, то її батька відправили в сусіднє с. Будераж, «щоб розпочати там молочне виробництво»¹⁸³. Крім того, часто виконання робіт було методом знущання над євреями. Нахум

Копит зазначав, що євреї були змушені виконувати різну абсолютно безглузду роботу, єдиною метою якої було довести їх до відчаю¹⁸⁴.

Євреї працювали як у гетто, так і поза ним. За свідченнями Василя Прищепи, євреїв виводили з гетто на скотокладовище під спасівським лісом. Рови поблизу цукрового заводу викопували теж євреї¹⁸⁵.

Загалом, застосування євреїв на роботах мало на меті отримати найбільший прибуток та зиск. Тому в період гетто практично всі бранці були задіяні до самої ліквідації. У Мізочі цукровий завод, на якому працювали євреї, за день до акції давав цукор, тому жертви не думали, що їх будуть знищувати¹⁸⁶.

Великим підприємством у Мізочі був цукровий завод, де використовували безкоштовну працю євреїв. Один з них — Еміль Голдбартен — у грудні 1941 р. розвантажував цукрові буряки, де їх мили та різали. Працював по змінах вночі: з 12-ї ночі до 8-ї ранку безкоштовно, як він зазначав: «Я був змушений працювати за так»¹⁸⁷. Інший єврей Меір Вельтфлайн згадував, що на цукровому заводі були охоронці зі зброєю, які стежили, щоб робітники не втекли і добре працювали¹⁸⁸. Умови виконання робіт були важкими, практично працювали за продукти харчування. Янкев Мендюк згадував:

У жовтні 1941 року я почав працювати на цукровому заводі з кількома іншими євреями. Нам було доручено виконати найважчу роботу, і за це нам дали 120 грамів хліба, кілька основних продуктів і трохи грошей. Поділившись серед членів родини, ми отримували б по 30 грамів хліба за штуку¹⁸⁹.

Крім роботи в Мізочі, єврейську робочу силу активно експлуатували поза межами містечка. Групу мізоцьких євреїв звозили працювати в міста Здолбунів та Рівне. Так, Еміль Голдбартен був змушений працювати в Здолбунові¹⁹⁰ (у період до створення мізоцького гетто). Нерідкими були випадки знущань. Зокрема, Голдбартен згадував:

¹⁸⁴ Nahum Kopit, «In the Ghetto, in Forced Labor, and in the Forest», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html#Page33>.

¹⁸⁵ Архів Романа Михальчука, інтерв'ю з Василем Прищепою 1931 р.н., 6 серпня 2016 р.

¹⁸⁶ YVA, свідчення № 0.3/2223, арк. 5; Михальчук, *Смерть і виживання під час Голокосту*, 64.

¹⁸⁷ USC SFI VNA, свідчення № 07722.

¹⁸⁸ USC SFI VNA, свідчення № 38537.

¹⁸⁹ Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

¹⁹⁰ Мізоцький єврей Джордж Ганзберг про роботу в Здолбунові згадував, що туди вивозили євреїв із мізоцького гетто. За його даними, близько 100–150 молодих людей взяли для роботи на залізниці, що було приблизно за 18 км від Мізоча. Свідчення Ганзберга вказують, що мізоцьких працівників привезли в Здолбунів, коли вже в Здолбунівському гетто не було чоловіків (сказали,

Не знаю точно як довго я там працював. Мене кілька разів били, тому що я багато курив, у нас не було що курити. Якось я підібрав чийсь недопалок, він викинув його, і я хотів підібрати... і мене побили німці¹⁹¹.

У Здолбунові в березні 1942 р. на примусових роботах також перебував Янкев Мендюк. Періодично його разом з іншими 80 робітниками змушували працювати і в Рівному, де вони трудилися під тим самим командуванням «в тих же собачих умовах», що і в Здолбунові¹⁹².

Про умови праці в Здолбунові він згадував із жахом:

Для роботи нас організовували на середній вулиці, як коней. Нам було заборонено виходити на тротуари. Нам довелося знімати шапки для кожного німця та українця. З кожною помилкою нам загрожувала смерть. У Здолбуновському гетто були лише жінки та діти. Чоловіків у них забрали нібито на роботу, і вони не повернулись. Ми з Мізоча перебували у спустошеній та занедбаній муніципальній синагозі, розташованій у межах гетто. Вночі ми проводили час на мокрій кам'яній підлозі у величезних стражданнях і ледве доживали до дня. О 6-й ранку після сніданку, який складався з 40 грамів хліба та пів літра чорної кави, ми виїжджали на роботу під командуванням німця Йозефа Юнга. Умови праці були жакливі.

Із 7-ї ранку до обіду нам доводилось працювати, не зупиняючись, щоб перевести дух. З полудня до 13:00 була обідня година. Обід складався з водянистого супу з трохи гнилої невареної картоплі та 40 грамів хліба. Із 13:00 до 18:00 увечері ми продовжували працювати, не відпочиваючи, ніби ми гірші із засуджених. Увечері ми знову мали хліб, 40 грамів хліба і чашку чорної кави. Коли ми зупинялись, щоб перевести дух від роботи, нам завдавали смертельних ударів. За таких умов моя сестра Рохл страшенно захворіла. У будинку було холодно. Там не було жодного єврейського лікаря. Трохи жиру чи цукру було неможливо отримати. Про ліки не могло бути й мови¹⁹³.

Наслідки непосильної праці невдовзі позначилися на здоров'ї Янкева Мендюка, про що він свідчив:

Сили почали мене покидати. Важка праця, жаклива дієта та страшні події, які я пережив, зробили з мене скелет¹⁹⁴.

що їх відправлять до трудового табору, але цього не зробили (і очевидно вбили), а лише жінки і діти. Євреї з Мізоча працювали в Здолбунові разом євреями з інших міст. Працювали вони на фірмі Josef Jung, якою керував інженер Гребе. Згодом Гребе перевів їх працювати в Рівне (USC SFI VHA, свідчення № 46431).

¹⁹¹ USC SFI VHA, свідчення № 07722.

¹⁹² Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/miz054.html#Page60>.

¹⁹³ Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan».

¹⁹⁴ Yankev Mendiuk, «Memories of a Partisan».

Інший єврей з Мізоча Макс Вельтфрайнт про умови в Здолбунові згадував:

Умови роботи були жакливі. Я відчув безнадію, коли вперше побачив людей з Мізоча, яких раніше за мене відправили на примусові роботи. Особливо я пам'ятаю жакливий вигляд Моттеля Сізака, батька двох дітей, який важко дихав, коли штовхав тачку із землею. Робота з тачкою не дозволяла зупинятись, навіть зробити ковток свіжого повітря, адже коли зупинялася одна людина, усе коло одразу зупинялося. А якщо хтось вимушено затримувався, бо полишили сили, наглядчі вели його до сараю і жорстоко били¹⁹⁵.

Часто важкі роботи поєднувалися з моральним приниженням та фізичним насиллям, що нерідко ставало причиною каліцтва та смерті. Наприклад, з Мізоча у Здолбунів примусово забрали Йону Олікера (разом із ним ще близько сотні євреїв), незважаючи на те, що він мав перепустку робітника в мізочському цукровому заводі¹⁹⁶. На залізничній станції він тачками перевозив з іншими євреями землю. Тачки із землею спалили зі стежки, адже вантаж був важкий. Німці за це дуже били, особливо жорстоко поведився Макс Схмале, який бив всім, що було під рукою, зокрема гумою та цеглою. Після його побоїв лікар не раз видавав довідки працівникам на постільний режим на кілька днів. Самого Олікера Схмале побив за те, що він покинув своє робоче місце і пішов з іншою групою євреїв розбивати лід на залізничних колесах. Також він побив Ліпу Схоенфельда з Мізоча, який потім помер¹⁹⁷.

Макс Вельтфрайнт про скалічення та смерть єврейських робітників згадував, що такі випадки не були рідкістю. Зокрема, виснаженого працюю та голодом єврея-біженця застрелив «як собаку» солдат СС. Юденрату він повідомив, що застрелив юнака, бо «такі не повинні марнувати хліб»¹⁹⁸.

Експлуатували єврейських робітників, як і військовополонених, які не мали трудових книжок, соціального страхування чи права на відпустку. Разом із циганами, військовополоненими та закордонними робітниками, що працювали тимчасово, вони не мали права на медичне обслуговування — «охорону хворих»¹⁹⁹.

¹⁹⁵ Max Weltfreint, «How I Was Saved from Death in Mizoch», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>.

¹⁹⁶ YVA, свідчення № 0.3/2223, арк. 6.

¹⁹⁷ YVA, свідчення № 0.3/2223, арк. 7.

¹⁹⁸ Max Weltfreint, «How I Was Saved from Death in Mizoch», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz029.html>.

¹⁹⁹ ДАПО, ф. Р. 33, оп. 7, снр. 291, арк. 28.

Дискримінація євреїв в економічному контексті проявлялася в забороні купувати товари у відповідний час і в потрібному для них обсязі. Для євреїв спеціально було обрано незручний та мінімальний час купівлі/продажу. У Мізочі дозволено було вийти на базар після 2-ї години дня і заборонено продавати такі продукти, як яйця, молоко, м'ясо²⁰⁰. Йона Олікер згадував, що ходити на базар за покупками в Мізочі було дозволено лише після 10-ї ранку, після того, як закінчать базарувати християни²⁰¹. А Вольф Окс згадував, що євреям дозволялося приходити на ринок лише після 2-ї години дня і заборонялося продавати такі продукти, як молоко, яйця та м'ясо. Крім того, євреї могли бути тільки найманими працівниками і їм «заборонялося займатися бізнесом для себе»²⁰². Усі єврейські підприємства повинні були бути позначені як «жидівське підприємство».

Оскільки основна роль у торгівлі на Рівненщині, і зокрема в Мізочі, відводилася євреям, така політика спричинила руйнацію установлених економічних зв'язків, особливо в умовах урбанізації міст, де частка євреїв становила 60–80%. У передовиці «Наше село» від 30 листопада 1941 р. Улас Самчук «вимагав» від села дати місту ремісників²⁰³. У «Волині» з'являється оголошення про потребу заповнити традиційно-єврейські ніші господарства, зокрема виробництво одяку, порошків, печива, штучного чаю, лимонаду²⁰⁴.

Іншим важливим питанням економічної складової Голокосту було позбавлення права на власність. Єврейське майно становило особливий інтерес як для окупантів, так і для цивільного населення. Як зазначав Мартін Дін, найцінніші речі з окупованого Сходу відправлялися в Берлін, а менш вартісні залишалися на місцях для підтримки місцевої адміністрації²⁰⁵.

З початку окупації на євреїв були накладені контрибуції – примусові стягнення, що виконували дві функції: позбавити економічної основи для виживання євреїв та поповнити місцевий і загальний

²⁰⁰ Volf Oks, «The Destruction of the Jewish Village of Mizoch (My Wanderings and Miraculous Survival)», *Memorial Book of Kremenets*, дата звернення 22 серпня, 2022, <http://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html#Page380>.

²⁰¹ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 85.

²⁰² Volf Oks, «The Destruction of the Jewish Village of Mizoch (My Wanderings and Miraculous Survival)», *Memorial Book of Kremenets*, дата звернення 22 серпня, 2022, <http://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html#Page380>.

²⁰³ Улас Самчук, «Наше село», *Волинь*, 30 листопада, 1941, № 20, 1.

²⁰⁴ «Оголошення», *Волинь*, 16 листопада, 1941, № 16, 4.

²⁰⁵ Dean, *Robbing the Jews*, 437.

бюджети. Найпоширенішим видом контрибуції стали гроші та дорогоцінні метали, рідше зустрічалися речі в натуральному вигляді (одяг, хутро, тканини)²⁰⁶. Найчастіше це не був одноразовий акт. У деяких випадках побори з єврейського населення пояснювалися поверненням награваного майна. У наказі німецької комендатури м. Мізоча в липні 1941 р. євреїв звинувачували в тому, що вони приховували «здобуті спекуляцією» речі ще за польської влади (цукор, збіжжя, муку, шкіру тощо). Ці речі за 24 години необхідно було повернути волонській команді народної міліції²⁰⁷.

Підлягали нищенню релігійні пам'ятки та споруди. Матеріальних збитків зазнали синагоги. В акті НДК по Мізочському району сума втрат – 1590647 руб., що включало православні храми, католицькі костели та синагоги²⁰⁸. Мізочська синагога згоріла в середині 1942 р. Вона була спалена під час пожежі в гетто, яку вчинили євреї. Якби нацисти не влаштували ліквідацію гетто, то пожежа не відбулася б.

Отже, євреї втрачали свою власність під час погромів, переселення в гетто, акцій вбивств, грабунків у гетто, під час переховування тощо. Націоналізація, аріізація рухомого і нерухомого майна були не лише засобом грабунку, а методом знищення євреїв, адже позбавляли їх економічної основи для існування. Єврейська власність була надійним джерелом прибутку як для місцевих та центральних органів управління, так і для цивільних жителів. Перспектива заволодіти єврейським майном ставала поєднувальним чинником у співпраці цивільних жителів з місцевою адміністрацією. Грабунок майна євреїв був масовим явищем, а бажання нажитися було чи не найпоширенішим мотивом співучасті місцевого населення у здійсненні Голокосту.

Релігійна наруга

Релігійна наруга була поширеним явищем, адже юдаїзм був такою ж вигаданою небезпекою для арійського світу, як і пропагований «жидо-більшовизм». У найважчому становищі опинилися рабини. Вони ставали першочерговими об'єктами нападів та знущань, адже були представниками релігії, яка, з погляду окупантів, становила загрозу «новому порядку»²⁰⁹. Поширеним стало обрізання борода,

²⁰⁶ Михальчук, «Контрибуції як форма позбавлення власності євреїв», 72.

²⁰⁷ ДАРО, ф. Р. 22, оп. 1, спр. 15, арк. 2; Михальчук, «Контрибуції як форма позбавлення власності євреїв», 74.

²⁰⁸ ДАРО, ф. Р. 289, оп. 1, спр. 3, арк. 158.

²⁰⁹ Жанна Ковба, «Релігійне життя євреїв Східної Галичини в період Другої світової війни», *Друга світова війна і доля народів України: матеріали Всеукр. наук. конф.* (2007): 142.

змушування до танців, важкої роботи лідерів релігійних єврейських громад. Наприклад, коли в Мізочі в районній управі допитували євреїв, то поліцейський Георгій Коломієць змушував їх танцювати. Після танців одному з євреїв похилого віку відрізали бороду і посадили в підвал, звинувачуючи в тому, що він організував незаконне зібрання²¹⁰.

Один з фактів знущань на релігійній основі розповідав Йона Олікер. Після встановлення німецького режиму в Мізочі передбачалося провести день пам'яті батька Шіндельгауза. У синагозі, як у минулі роки, це було зробити неможливо, тож брати Шіндельгауз вирішили промовити Кадіш за свого померлого батька вдома. Коли розпочали «мін'ян» із сусідами, у приміщення увірвалися поліцейські, вигнали та побили євреїв. Усіх присутніх повели до поліції, де допитувати, знущались, принижували та, «б'ючи по-звірячому», лише опівночі відпустили²¹¹. Одним із покарань за участь євреїв у «мін'яні» було виконання хатньої роботи для жандармів.

Сексуальне насилля

Сексуальна наруга, очевидно, була досить поширеним явищем, зважаючи на безправність жертв. Хоча такі факти мало висвітлені потерпілими, які більше воліли мовчати.

Зазначимо, що навіть примус для жінок роздягнутися перед розстрілом можна розглядати, як один з проявів сексуального приниження, адже це порушувало їхню гідність. Проте, безумовно, саме згвалтування стало найбільшою наругою для єврейок. Важливу роль тут відіграв і політико-ідеологічний фактор. Як зазначає дослідниця Марта Гавришко:

Сексуальне приниження єврейського тіла було неодмінним наслідком расових теорій нацистів, що ґрунтувалися на дегуманізації

²¹⁰ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 85.

²¹¹ Тільки завдяки німецькій перекладачці, дружині працівника пошти Бройновського, вдалося звільнити євреїв. Усіх учасників «мін'яну» зібрали та доставили до відділку поліції. По дорозі поліцейські хапали будь-якого єврея, який випадково траплявся на шляху. Абба Штівель, який за польської влади в Мізочі був солтисом, а пізніше став головою юденрату, пояснював суть «мін'яну». Учасників «мін'яну» вигнали батогами, відвели до гміни, і, за словами Олікера, «катували там до виснаження». Пізніше їх віднесли до тюрмної камери поблизу гміни, адже вони не могли йти. Приміщення ледве вміщувало трьох людей, але запхали туди усіх десятків євреїв. «Злочинці» перебували там чотири дні, поки не вийшли завдяки дружині працівника пошти Бройновського, яка була німецького походження і за часів польського режиму мала близькі дружні стосунки з євреями. Вона була призначена офіційним перекладачем при німцях. Допомогала багатьом євреям, але, за свідченням Олікера, постраждала, бо українці донесли на неї владі; у результаті її перевели до Острога (Yona Olikier, «The Struggle for Life», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня 2022 р., <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizu098.html#Page104>).

євреїв. Ідея, що секс із єврейкою (навіть примусовий) становив би «расове осквернення», не стала ефективним механізмом запобігання згвалтуванням з боку німців, бо деякі з них не вважали таке згвалтування злочином. Міф про жидо-більшовизм для багатьох насильників став виправданням насильства над євреями, яких звинувачували у підтримці радянського режиму... Тож жінок гвалтували не лише тому, що вони були жінками, а тому, що вони були саме єврейськими жінками²¹².

Існують численні задокументовані факти згвалтувань єврейок у Західній Волині впродовж всього періоду окупації. Часто такі випадки відбувалися під час грабунку євреїв(йок), що було одним з методів залякування та терору. Як згадувала Блума Дойч із Рівного, «навіть чи був якийсь єврейський будинок, який солдати не відвідували, щоб грабувати і гвалтувати». Грабіж і згвалтування стали повсякденними явищами²¹³.

У перші дні нацистської окупації євреї(йки) стали беззахисними жертвами як німецької влади, так і цивільних жителів. Міріам Кашук-Шпрінц з Мізоча згадувала про синів єврейських матерів, які в перші дні нацистської окупації відійшли разом з радянською армією. Тож вже на четвертий день після окупації містечка, за розпорядженням української поліції, близько двох десятків дівчат, зі слів Кашук-Шпрінц — найкрасивіших і найосвіченіших (включаючи сестер Беллу і Цвію Трохліер, Єву Фінкель, Мнуху Міллер, Адлу Фідельман), а також двох дівчат-біженок, повинні були з'явитись у державні установи. Їх вишикували в шеренги і змусили пройти вулицями міста. По дорозі поліція вдавалася до образ, знущань і домагань. Дівчат привели до шпиталю, влаштованого на той час в палаці графа Карвіцького і заповненого пораненими німцями з фронту. Вони повинні були прати нижню білизну та одяг, забруднений кров'ю. Поліцейський Антон²¹⁴ забрав із собою одну з дівчат-біженок:

Ми нічого не бачили — ми тільки чули її жахливі крики із сусідньої кімнати. Через пів години вона повернулася, а він йшов за нею. Вона була бліда мов крейда і не дивилася на нас. У пральні запанувала

²¹² Marta Havryshko, «Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine», *Heinrich Böll Stiftung*, May 18, 2020, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://ua.boell.org/en/2020/05/18/sexual-violence-holocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine>.

²¹³ Bluma Doitch (Guz) Olikier, «Notes of the Bloody Affair», *Memorial Book of Rivne*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>; Михальчук, «Створення та функціонування Рівненського гетто», 81.

²¹⁴ Достеменно встановити особу вказаного поліцейського не вдалося. Серед тих, кого вдалося ідентифікувати, у поліції в Мізочі служив Антон Перета.

гнітюча тиша. Антон вийшов, а вона запитала: «Чому ви нічого не питаєте?». Ми продовжували мовчати. Не треба було питати, все було зрозуміло. Раптом вона почала голосити нелюдським голосом. Вона впала обличчям на підлогу і вдарилася головою об цеглу. Ми всі гірко розплакалися, засмучені своєю гіркою долею²¹⁵.

Інший випадок сексуального насилля висвітлений у справі за-судженого поліцейського мізоцької районної поліції Георгія Коломійця. Зокрема, разом зі Стратоном Шахом вони в Мізочі згвалтували громадянку Тильчен Соню²¹⁶. Перукар Вольф Окс підтвердив згвалтування єврейки, однак зазначив інше ім'я згвалтованої дівчини — Вехна. За його словами, Коломієць разом з Шахом проникли в дім єврея Лейби і згвалтували його доньку Вехну, вигнавши її батьків з кімнати²¹⁷. Наступного дня батько Вехни — Лейбер звернувся із цього приводу до єврейської ради. Після звернення юденрату до німців їм повідомили, що більше такого не буде²¹⁸. Отже, йдеться про документування групового згвалтування поліцейськими двох окремо взятих випадків — Соні Тольчер та Вехни Лейбер. Про таке формулювання йдеться у звинуваченні в справі Георгія Коломійця²¹⁹.

Слід зазначити, що більшої системності згадане явище набирало в період гетто. За кілька днів до ліквідації Мізоцького гетто німці заходили в будівлі і гвалтували жінок. Знаючи, що скоро «єврейське питання» в Мізочі має завершитися, окупанти та їхні прислужники використовували останні дні життєдіяльності євреїв в особистих цілях. За спогадами єврейки Гали Копит, за три дні до ліквідації гетто німці ходили і гвалтували єврейських жінок:

До нас також вночі увійшли декілька німців. Тоді вже я була вагітною. Коли підійшли до мене, мій чоловік став перед моїм ліжком і закрив мене своїми плечима. Сказав німцям, що він є лікарем. Не вірили, казали показати лікарські інструменти. Потім взяли наші найліпші речі і пішли. Пам'ятаю, що в кімнаті мого чоловіка стояла банка, в якій був заспиртований людський ембріон. Німець скинув банку на землю і сказав з брідотою: «Schesse»²²⁰.

²¹⁵ Miriam Kashuk-Szprync, «Bits of Memories from the Holocaust Period», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page95>.

²¹⁶ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 62.

²¹⁷ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 77.

²¹⁸ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 84 зв.

²¹⁹ АУ СБУ РО, ф. 4, спр. 3444, арк. 101.

²²⁰ УВА, свідчення № 03/2232, Гала Копит (Gala Kopyt), арк. 5.

Але жертвами сексуального насилля єврейки могли бути не лише від явних ворогів, а й від друзів чи тих, хто їх переховував. Такі завуальовані свідчення належать Іді Айзенгарт-Плітер. Коли вона переховувалася в одному селі поблизу Мізоча з українським ім'ям Ліда, то жінка, яка її прихистила, сказала, що їй буде краще, якщо вона втече від них якомога швидше, бо «тебе, здається, хочуть схопити живою, щоб трохи помучити. Вони навіть пропонували винагороду кожному, хто приведе тебе живою». Сама єврейка пізніше дізналася, що один з поліцейських, які оголосили нагороду за її голову, довгий час був її «знайомим». Він хотів бути з нею. Одного разу, коли він зайшов надто далеко, Іда йому рішуче відмовила. І тоді він сказав:

Лідо, ти не українка. Ти груба єврейка! Українка ніколи б не вчинила так, як ти. Мені вдалося зняти маску з твого обличчя²²¹.

Часто згвалтування відбувалися на очах родичів чи сусідів, які не могли допомогти жертвам. Таким чином, травма сексуального насилля стосувалася не лише жертви, для яких присутність рідних була ще більшим приниженням, а й родичів, які не могли припинити насилля. Таким чином, згвалтування було приниженням не лише жінок, а й чоловіків, які не змогли їх захистити.

Висновки

Отже, втілюючи плани з морального та фізичного винищення євреїв, окупанти включали не лише безпосередню ліквідацію жертв Голокосту, а й їхнє особливе правове становище. Заходи примусової реєстрації, ідентифікації, носіння спеціальних позначок, сегрегації в гетто, обмеження в продуктах харчування, цивільних правовідносин, пересування тощо перетворювали їх в об'єкт принижень та експлуатації, створювали ґрунт для знущання та переслідування.

Примус носити спеціальні позначки стосувався всіх євреїв окупованих теренів, проте існували специфічні заходи, що впроваджувалися лише в конкретних населених пунктах, де мешкали євреї. До таких у Мізочі можна віднести заборону ходити тротуарами, а при зустрічі з німцями — знімати капелюха і вітатися.

При застосуванні єврейської праці на найважчих роботах експлуатацією та виснажливими умовами на роботах відбувалося знищення єврейських робітників та максимально використовувалася економічний ефект від їхньої праці. Євреїв Мізоча змусили працювати не лише в містечку, а й поза його межами. На примусових роботах

²²¹ Ida Eisengart-Pliter, «The Horrible Days», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html#Page98>.

у Здолбунові вони потерпали від побиття, голоду, свавілля керівників. У жахливих умовах, що інколи закінчувалися смертю єврейських робітників, вони перебували до самої ліквідації Здолбунівського гетто.

Грабунок євреїв, націоналізація їхнього майна стали одними із засобів позбавлення умов для існування, адже через це вони втрачали можливість фізично підтримувати своє життя. Майно євреїв приносило прибутки не лише для бюджетів місцевих та центральних органів управління, а й нелегально для низових функціонерів та цивільних жителів. Під час погрому на початку окупації в Мізочі не лише було пограбовано євреїв, а й зафіксовано випадки вбивства та згвалтувань. У системі вакууму влади та несформованості органів влади місцеві жителі використали ситуацію, взяли ініціативу в свої руки та вчинили насилля над євреями. Це загальне тло, на якому відбувалися перші випадки антиєврейського насилля (передусім у Західній Україні), однак до цього часу погром у Мізочі не був висвітлений в академічній літературі.

Зважаючи на свої функції, найбільш тісно з євреями контактували місцеві поліцейські — вихідці з Мізоча та сусідніх сіл. Донедавна сусіди — вони сповна використали свої можливості адміністративних посад для пограбування та знущань з жертв Голокосту. Під час ліквідації гетто вони конвоювали євреїв до місця страти, а при спробі їхньої втечі — стріляли.

Перебування в гетто було не лише фізичним, а й моральним випробуванням. Традиційні ролі забезпечення продуктами харчування в сім'ях змінилися. Діти перебиралися через огорожу гетто в пошуках їжі (працювали в місцевих жителів, вимінювали на речі тощо). За намагання отримати яловичину (корову) в гетто від українців страчено на шибениці двох євреїв у мізоцькому гетто.

Юденрат став посередником між єврейською громадою та окупантами. Не всі євреї оцінюють роль єврейської ради позитивно, зазначаючи, що вони виконували всі накази окупантів. Зрештою, всі члени юденрату та єврейської поліції загинули з усіма євреями під час акції 1942 р.

Завдяки націонал-соціалістичній пропаганді нав'язувалася концепція «жидо-більшовизму», яка звинувачувала євреїв у зв'язках з попередньою владою та перекладала на них тягар злочинів радянської влади. Найпоширенішим методом впливу на суспільну свідомість була преса. Аналіз окупаційних видань свідчить про їх чітку антирадянську та антиєврейську спрямованість. Зокрема, у статті часопису «Волинь» автор звинувачував мізочан за «безмірну любов до жидівства».

Перелічені заходи нацистів позбавляли євреїв практично всіх прав, якими в обмеженому вигляді користувалось місцеве неєврейське населення. Євреїв перетворено на соціальних ізгоїв, тому вони перебували поза межами соціальної ієрархії. У системі нацистського геноциду протистояти такій політиці не було можливості.

Заходи упослідження жертв Голокосту, впроваджені окупантами, впливали на ставлення до євреїв неєврейського населення. Влада давала сигнал жителям, що з беззахисними жертвами можна чинити що завгодно. За це не лише нічого не буде, а такі дії віталися та заохочувалися з боку окупантів. Тих, хто змінив ставлення до євреїв, було немало. Щодо цього влучними є рефлексії мізоцького єврея Єгуди Бройнштейна:

Християнин, який лише вчора і позавчора кланявся тобі й був твоїм другом, більше не впізнавав тебе, наче бачив уперше в житті. А ті, хто в глибині душі таємно виступав проти переслідування євреїв і бажав їм добра, мали поводитись як усі й демонструвати свою ненависть до євреїв. Євреї поволі-поволі втрачали безпеку, а разом з тим і гідність²²².

Катастрофа євреїв у Мізочі, генеральній окрузі «Волинь-Поділля» та більшості території окупованої України відбувалася в контексті «Голокосту від куль». Перед вбивством жертв введена система антисемітських заходів, що максимально обмежувала або позбавляла прав євреїв. Жертв Голокосту дегуманізовано та перетворено в об'єкт принижень. Висновки дослідження ґрунтуються на прикладі волинського містечка Мізоч, однак вони мають набагато ширше значення для загального розуміння проблематики Голокосту на окупованих нацистами теренах України.

Roman Mykhalchuk

«I WAS WORSE THAN A DOG AND ALL THE TIME I ASKED WHY»: THE SITUATION OF JEWS IN MIZOCH DURING THE HOLOCAUST

The purpose of the article is to analyze the situation of Jews during the Holocaust using the example of the Volyn town of Mizoch. On the basis of historiographical and source studies, using sources that are being introduced into scientific circulation for the first time, it reconstructs the wanderings and

²²² «The Judenrat in Mizoch Had a High Moral Standard, But... (From Yehuda Broinshtein's Letter to Reuven Melamed)», *Memorial Book of Mizocz*, дата звернення 22 серпня, 2022, <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/miz090.html>.

living conditions of Mizoch Jews in 1941–1942. The «solution of the Jewish question» involved not only the killing of the victims, but also their special legal status. Measures of forced registration, identification, wearing special marks, segregation in ghettos, restrictions on food, movement, turned them into objects of humiliation and created the ground for further persecution.

The traditional roles of Jews changed during the Holocaust. In the ghetto, children often became food providers for the family, having the opportunity to come into contact with non-Jewish residents on the «Aryan» side by working for them. The work in and outside the town was not only exhausting but also life-threatening. At forced labor in Zdobunov, the Jews of Mizoch suffered from unbearable conditions, hunger, and beatings. Sometimes the arbitrariness of the supervisors led to the death of workers. The looting of Jews became one of the means of deprivation of the conditions for existence, because it made it impossible to maintain one's life. During the pogrom in Mizoch, Jews were not only robbed, but also cases of murder and rape were recorded. Local police officers who used their positions for their own material enrichment had the closest contact with the Jews.

The measures taken by the occupiers to follow up the victims of the Holocaust affected the attitude towards them by the non-Jewish residents. The press played an important role in fueling the enmity, which blamed inhabitants of Mizoch for «immeasurable love to Jewery.» Jews were turned into social outcasts, so they were outside the social hierarchy. In the system of Nazi genocide, there was no way to resist such a policy.

Keywords: Mizoch, situation of Jews during the Holocaust, ghetto, pogrom, «Final solution of the Jewish question,» anti-Semitism.

Bibliography

Abakunova, Hanna. «Antysemitska polityka natsystskoi vlady v Raiskomisariati «Ukraina»». *Aktualni problemy vitchyznianoï ta vsesvitnoï istorii: nauk. zapysky Rivnenskoho derzh. humanitarnoho un-tu* 19 (2010): 73–78.

Ajkel', Markus. «Sposobstvujia provedeniju Holokosta: organy mestnogo upravlenija v okkupirovannoj nemcami Central'noj i Vostochnoj Ukrainie». *Holokost i suchasnist. Studii v Ukraini i sviti* 1 (5) (2009): 9–26.

Al'tman, Il'ja, ed. *Holokost na territorii SSSR: jenciklopedija*. Moskva: ROSSPJEN, 2011.

Arad, Yitzhak. *Katastrofa evreev na okkupirovannyh territorijah Sovetskogo Sojuza (1941–1945)*. Dnepropetrovsk: Centr «Tkuma LTD»; Moskva: Centr «Holokost», 2007.

Arad, Yitzhak. «Plunder of Jewish Property in the Nazi-Occupied Areas of the Soviet Union». *Yad Vashem Studies* 29 (2001): 109–148.

Babii, Stepan. «Zi spohadiv kolyshnoho zviazkovoho UPA, zhytelja sel. Mizoch Ivana Bykhalsia», *Nove zhyttia*, October 13, 1993.

Berkhof, Karel. *Zhnyva rozpachu: zhyttia i smert v Ukraini pid natsystskoiu vladoiu*. Translated by Taras Tsymbal. Kyiv: Krytyka, 2011.

Braun, Lourens. *Vidlunnia z Mizocha: znyklyi shtetl*. Rivne: PP «Format-A», 2020.

Cesarani, David. *Final Solution: The Fate of the Jews 1933–1949*. New York: St. Martins Press, 2016.

Dean, Martin. «Local Collaboration in the Holocaust in Eastern Europe». In *The Historiography of the Holocaust*, edited by Dan Stone, 120–140. Houndsmills: Palgrave Macmillan, 2004.

Dean, Martin. *Robbing the Jews: The Confiscation of Jewish Property in the Holocaust, 1933–1945*. Cambridge, UK: Cambridge University Press; United States Holocaust Memorial Museum, 2008.

Dean, Martin, ed. *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945: Ghettos in German-Occupied Eastern Europe*. Vol. 2. Washington: Indiana University Press, 2012.

Dolhanov, Petro. «Benefitsiary Holokostu: rol “susidiv” u pohrabuvanni yevreiv Volyni v period natsystskoi okupatsii». *Misto: istoriia, kultura, suspilstvo* 9 (2) (2020): 46–87.

Gutman, Israel, editor-in-Chief. *Encyclopedia of the Holocaust*. Vol. 3. Jerusalem: Yad Vashem, 1990.

Havryshko, Marta. «Sexual Violence in the Holocaust: Perspectives from Ghettos and Camps in Ukraine». *Heinrich Boll Stiftung*. May 18, 2020. Accessed August 22, 2022. <https://ua.boell.org/en/2020/05/18/sexual-violence-holocaust-perspectives-ghettos-and-camps-ukraine>.

Helletli, Robert. *Lienin, Stalin i Hitler: Doba sotsialnykh katastrof*. Kyiv: Tempora, 2011.

Honigsman, Jakob. *Katastrofa evrejstva Zapadnoj Ukrainy: evrei Vostochnoj Galicii, Zapadnoj Volyni, Bukoviny i Zakarpat'ja v 1933–1945 gg*. L'vov, 1998.

Kostyrb, P., S. Pilkevych, and F. Savchenko, eds. *Nimetsko-fashystskyi okupatsiyni rezhym na Ukraini: zb. dok. i mater*. Kyiv: Derzhpolitvydav URSR, 1963.

Kosyk, Volodymyr. *Ukraina pid chas Druhoi svitovoi viiny, 1938–1945*. Kyiv; Paryzh; Niu-York; Toronto, 1992.

Kovba, Zhanna. «Relihiine zhyttia yevreiv Skhidnoi Halychyny v period Druhoi svitovoi viiny». *Druha svitova viina i dolia narodiv Ukrainy: materialy Vseukr. nauk. konf.* (2007): 142.

Kozytskyi, Andrii. *Henotsyd ta polityka masovoho vynyshchennia tsyvilnoho naselennia u XX st. (prychyny, osoblyvosti, naslidky): navch. posib.* Lviv: Litopys, 2012.

Kruglov, Aleksandr. *Jenciklopedija Holokosta: Evrejskaja jenciklopedija Ukrainy.* Kiev: VIPOL, 2000.

Lazurenko, L., ed. *Sovetskaja Ukraina v roky Velikoj Otechestvennoj vojny 1941–1945. Dokumenty i materialy v treh tomah.* Vol. 1. Ukrainskaja SSR v pervyj period Velikoj Otechestvennoj vojny (22 ijunja 1941 g. – 18 nojabrja 1942 g.). Kiev: Naukova dumka, 1980.

Lower, Wendy. *Tvorennia natsystsoj imperii ta Holokost v Ukraini.* Kyiv: Zovnishtorhvydav Ukrainy; UTsVIH, 2010.

Martynova, O., ed. *Rovenshchyna v roky Velykoi Vitchyznianoj viiny Radianskoho Soiuzu. 1941–1945: Dokumenty i materialy.* Lviv: Kameniar, 1989.

Masovi rozstrily. *Holokost vid Baltiiskoho do Chornoho moria, 1941–1944.* Kataloh vystavky muzeiu «Topohrafiia teroru». Kyiv: Familna drukarnia «Huss», 2021.

McBride, Jared Graham. «A Sea of Blood and Tears»: Ethnic Diversity and Mass Violence in Nazi-Occupied Volhynia, Ukraine, 1941–1944». PhD diss., University of California, Los Angeles, 2014.

Memorial Book of Kremenets. Accessed August 22, 2022. <https://www.jewishgen.org/yizkor/kremenets3/kre339.html>.

Memorial Book of Mizocz. Accessed August 22, 2022. <https://www.jewishgen.org/yizkor/Mizoch/Mizoch.html>.

Memorial Book of Rivne. Accessed August 22, 2022. <https://www.jewishgen.org/yizkor/rovno/rov514.html>.

Memorialna knyha Mizocha. Accessed August 22, 2022. <https://www.jewishgen.org/Yizkor/Mizoch/Mizochu.html#TOC>.

«Molod sela Mizoch», *Volyn*, November 6, 1941, No. 13.

Mykhalchuk, Roman. «Kontrybutsii yak forma pozbavlennia vlasnosti yevreiv v heneralnii okruzi “Volyn-Podillia”». *Holokost v Ukraini: akademichniy, komemoratyvnyi ta osvittnyi aspekty: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii, prysviachenoj 75-m rokovynam trahedii Babynoho Yaru* (2016): 71–75.

Mykhalchuk, Roman. *Mizoch: trahichni storinky istorii, 1939–1955.* 2nd ed., suppl. Kyiv: «Kondor», 2022.

Mykhalchuk, Roman. «Natsystska propahanda v m. Rivne pid chas nimetskoi okupatsii (1941–1944 rr.)». *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoi istorii: Zb. nauk. pr. Rivnen. derzh. humanit. un-tu* 31. Book 2 (2019): 69–79.

Mykhalchuk, Roman. «Novi svidchennia pro Holokost v Mizochi (za rezultatamy usnoistorychnoho proiektu u lypni–serpni 2016 r.)». *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky RDHU* 29 (2017): 265–274.

Mykhalchuk, Roman. «Osoblyvosti polityky Holokostu v pivdennii Rivnenshchyni (na prykladi Zdolbunivskoho raionu)». *Aktualni problemy vitchyznianoj ta vsesvitnoi istorii: nauk. zapysky Rivnenskoho derzh. humanitarnoho un-tu* 21 (2011): 304–315.

Mykhalchuk, Roman. «Rol yevreiskoi vlasnosti v dynamitsi Holokostu v heneralnii okruzi “Volyn-Podillia”: fokus mistsevoho neievreiskoho naselennia». *Problemy istorii Holokostu: ukrainskyi vymir* 13 (2021): 38–85.

Mykhalchuk, Roman. *Smert i vyzhyvannia pid chas Holokostu: tereny suchasnoi Rivnenshchyny.* Rivne: Volynski oberehy, 2022.

Mykhalchuk, Roman. «Stanovyshche yevreiv v Mizotskomu hetto». *Zaporizhzhia Historical Review* 6 (58) (2022): 209–229.

Mykhalchuk, Roman. «Stvorennia ta funktsionuvannia Rivnenskoho hetto». *Intermarum: istoriia, polityka, kultura* 10 (2022): 73–91.

Mykhalchuk, Roman. «Trahedii mizotskykh yevreiv v konteksti Holokostu na Rivnenshchyni». *Slovianskyi visnyk* 11 (2011): 96–100.

Mykhalchuk, Roman. «Trudova ekspluatatsiia zhertv Holokostu (na prykladi Rivnenshchyny)». *Ivan Ohienko i suchasna nauka ta osvita* 11 (2015): 102–109.

Mykhalchuk, Roman. «Vlasnist yevreiv Rivnenshchyny pid chas natsystsoj okupatsii (1941–1944 rr.)». *Naukovi pratsi istorychnoho f-tu Zaporizkoho nats. un-tu* 36 (2013): 169–173.

Mykhalchuk, Roman, and Viktoriia Zyl. «Ekonomichniy aspekt Holokostu (na prykladi Rivnenshchyny)». *Nauka, osvita, suspilstvo ochyma molodykh: materialy XI Mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii studentiv ta molodykh naukovtsiv* (2018): 258–260.

Nakhmanovych, Vitalii. «Holokost yak naukova i svitohliadna problema. Pohliad z Ukrainy». In *Ukraina u druhii svitovii viini: pohliad z XX stolittia. Istorychni narysy u dvokh knyhakh*, edited by Valerii Smolii (Chief), 802–863. Kyiv: «Naukova dumka» NAN Ukrainy, 2011.

«Oholoshennia», *Volyn*, November 16, 1941, No. 16.

Oliinyk, Yurii, and Oleksandr Zavalniuk. *Natsystskyi okupatsiinyi rezhym v heneralnii okruzi «Volyn-Podillia» (1941–1944 rr.)*. Khmelnytskyi: Polihrafist-2, 2012.

Rusyn, Petro. «Lyshe dohoraiut ostantky», *Chervonyi prapor*, June 14, 1991, No. 113.

Samchuk, Ulas. *Na bilomu koni. Na koni voronomu: Spomyny i vrazhennia: U dvokh chastynakh*. Ostroh—Luts'k: Vyd-vo Na UOA, PVD «Tverdynia», 2007.

Serhiienko, M. «Mizotska trahediia», *Shliakh Illicha*, February 13, 1986.

Snaider, Timoti. *Chorna zemlia. Holokost yak istoriia i zasterezhennia*. Kyiv: Meduza, 2017.

Spector, Shmuel. *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem: Yad Vashem, 1990.

Usach, Andrii. «“To ne nimtsi...”: mistsevi vynuvaltsi Holokostu u neievreiskyykh usnoistorychnyykh svidchenniakh». In *Slukhaty, chuty, rozumity: usna istoriia Ukrainy XX–XXI stolit*, edited by Helinada Hrinchenko, 143–161. Kyiv: TOV «Art-knyha», 2021.

Velinger, Semen. «Lish plach detej oglashaet mertvuju tishinu». In *Zhizn' i smert' v epohu Holokosta. Svidetel'stva i dokumenty*. Book 1, 224–232. Kiev, 2006.

Archives

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy (HAD SBU). F. 13, spr. 372, t. 8.

Arkhiv Upravlinnia Sluzhby Bezpeky Ukrainy v Rivnenskkii oblasti (AU SBU RO). F. 4, spr. 2134, 2921, 3444, 17001.

Derzhavnyi arkhiv Rivnenskoi oblasti (DARO). F. R. 22, op. 1, spr. 3, 4, 15, 139; f. R. 26, op. 1, spr. 16; f. R. 27, op. 3, spr. 15, 16; f. R. 30, op. 2, spr. 83; f. R. 33, op. 5, spr. 1, op. 7, spr. 291; f. R. 37, op. 1, spr. 31, op. 2, spr. 2; f. R. 52, op. 1, spr. 1; op. 4, spr. 15; f. R. 280, op. 1, spr. 1; f. R. 289, op. 1, spr. 3; f. R. 2771, op. 2, spr. 4031.

Osobystyi arkhiv Mykhailchuka Romana. Interviu z Volodymyrom Bidiukom (1924 r.n.), 8 serpnia 2006 r.; Interviu z Vasylem Pryshchepoiu (1931 r.n.), 6 serpnia 2016 r.; Interviu z Asiia Raberman (1928 r.n.), 14 hrudnia 2021.

Tsentrалnyi derdavnyi arkhiv hromadskykh orhanizatsii Ukrainy (TDAHOU). F. 1, op. 22, spr. 503.

Tsentrалnyi derdavnyi arkhiv vyshchykh orhaniv vlady Ukrainy (TDAVOVU). F. 2077, op. 1, spr. 13; f. 3206, op. 1, spr. 7.

USC Shoah Foundation Visual History Archive (USC SFI VHA). Testimony No. 07722, 18572, 38193, 38507, 38537, 38669, 46431.

Yad Vashem Archives (YVA). Testimony No. 0.3/2223, 03/2232.

Yahad-In Unum Archives (YIU). Testimony No. 574U.